

DEN VILLENDEN BEVIDSTHEDS EVOLUTION – en indlæsning af Jaynes' model i en kulturhistorisk teori

Preben Bertelsen

Emnet for denne artikel er den fænomenologiske bevidstheds og viljens evolution - hvorved disse forstås som kapaciteter der begunstiges og udvikles på grundlag af udviklinger i menneskeartens tilværelsesproces, først og fremmest i kulturen. Altså en undersøgelse i et kulturhistorisk perspektiv. Artiklen falder i tre dele. I første del udredes dette perspektiv i så tilstrækkelig grad at der på en mere præcis måde kan stilles nogle spørgsmål angående hvordan og hvornår i menneskelinjens udvikling den fænomenologiske bevidsthed og vilje kan være opstået. I den anden del foretages en læsning i det kulturhistoriske perspektiv af de svar Julian Jaynes er kommet med. I tredje del foretages en evaluering af Jaynes' projekt.

Bevidstheden¹⁾ og viljen er det, mange vil pege på som den psykiske egenskab, der muliggør den særligt menneskelige tilværelsesform, hvorved vi adskiller os fra dyrene. Og så kom Jaynes i 1976 og påstod, at i langt den største del af den tid mennesket har eksisteret som menneske, har det slet ikke haft nogen bevidsthed og heller ingen vilje – at bevidsthed og vilje, som vi kender dem, kun er omkring 3000 år gammel. Selv de store flodcivilisationer, der allerede eksisterede for 5000-6000 år siden har været oprettet og opretholdt af ikkebevidste og ikkevillende mennesker. Det er denne påstand, der her skal forsøges læst ind i en kulturhistorisk teori om menneskets evolution.

Men inden da må vi se på en række bestemmelser angående mennesket og dets udvikling: 1) hvad det kulturhistoriske synspunkt går ud på – 2) de væsentligste spring i menneskehedens evolution, sådan som jeg opfatter dem, nemlig hvad jeg vil kalde springet fra en *centreret* til en *decentreret* virksomhed og springet fra *decentreret* til *individueret virksomhed* – 3) de centrale træk ved den moderne individuerede psyke: evnen til at handle bevidst og med vilje.

1. Sjæl og legeme: et filosofisk, et kulturhistorisk og et psykologisk problem

1. Filosofiens problemstilling

Få problemer har, som problemet om forholdet mellem sjæl og legeme været et omdrejningspunkt for filosofisk diskussioner og fornyelse. Med Descartes' spidsformuleringer blev det til filosofiens grundspørgsmål: ethvert filosofisk områdes problemstillinger og besvarelser hviler på opfattelsen af, hvordan kategorien sjæl og kategorien legeme forholder sig til hinanden.

Descartes påpegede, at der slet og ret er tale om grundkategorierne – at *alt* i verden enten tilhører den ene eller den anden kategori. De kan ikke føres tilbage til andre kategorier og kan ikke reduceres til hinanden. Det kunne han påpege, fordi han idehistorisk set tænkte i en tid, hvor naturvidenskaberne var tilstrækkeligt udviklede til stort set at fatte alle ting og begivenheder i naturen på en materialistisk måde, uden inddragelse af spirituelle kategorier – eller næsten alt: tilbage blev den afgørende forskel der er mellem 'det/dig derude' og 'mig/erkendelsen herinde'. Alt det, der tilhører materie- eller legemskategorien, siger Descartes, har egenskaber, som naturvidenskaberne kan gøre til genstand: det er objektivt (findes uanset om nogen opfatter det) findes i tid og rum, det kan måles og vejes, regnes på, og er offentlig tilgængelig. Alt det, som tilhører den anden kategori, sjælen, er af modsatte natur: er subjektivt (eksisterer kun hvis det opfattes), findes ikke i tid og rum, kan ikke måles og vejes, er ikke offentlig, men ganske privat – osv.

Problemet er nu: hvordan forholder disse to grundkategorier sig til hinanden. Stort set findes der kun tre slags løsninger på denne problematik, kendt som h.h.v. *dualismen*, *idealistisk monisme* og *materialistisk monisme*. Jeg vil (uargumenteret) fremstille de følgende synspunkter i den materialistiske monismes perspektiv.²⁾

2. Psykologiens problemstilling

Det kulturhistoriske paradigme: En særlig variant af materialistisk monisme, den chalektiske, fastholder at alting kun eksisterer i og med dets konkrete forbindelse til andet. Alt får sin konkrete eksistensform som en sådan forbundethed. Således også mennesket: som biologisk organisme eksisterer det i og med dets stofskifte med dets særlige biotop – som social organisme i dets sociale forbindelser o.s.v.

Filosofisk set kan denne materialistiske monisme udlægges sådan, at forbindelsen er grundkategorien, for så vidt denne har to sider: en *indersider* der er subjekt, og en *yderside* der er verden som den fremtræder i denne forbindelse, som genstandsmæssiggjort objekt. *Psykologisk set* kan det udlægges sådan, at den menneskelige psyke *kun* eksisterer som en forbindelse: mellem mennesket og dets omverden. Eller mere præcist: Vores kate-

goriale opdeling i sjæl og legeme, psyke og omverden, må derfor ret beset være bestemt af, at man kan erkende og udforske forbindelser på to forskellige måde: Man kan se dem fra indersidens perspektiv hvori de fremtræder som psyken, d.v.s. som de subjektive/psykiske forbindelses-dannede processer. Eller man kan se dem fra ydersidens perspektiv hvori de fremtræder som kulturelle og sociale processer (Bertelsen 1988 s. 26).

Det, som der i dette perspektiv kan siges om grundkategorierne er, at Descartes havde fat i noget rigtigt i den forstand, at de grundkategorier er en følge af at mennesket, i og med dets praksis, kategoriserer verden på to måder. Vi kan i og med vore praktiske forbindelser kategorisere a) neutralt tingsliggørende (hvilket er passende over for naturen) og b) inter-subjektivt og menneskeligt besjælende (hvilket er passende over for os selv og hinanden). Netop vi selv og andre mennesker har kapaciteter, som naturen ikke har, nemlig kapacitet til at *lade* sig besjæle, at forbinde sig med andre mennesker på en besjælende, eller menneskeligt psykekategoriserende måde. Mennesker bliver psykologisk antropologisk set til som mennesker med menneskelige psyker i sådanne besjælende sociale og psykiske netværk af forbindelser (Bertelsen 1988).

En sådan opfattelse hører til *det kulturhistoriske paradigma*. Herhjemme er der udført megen psykologisk grundforskning under dette paradigma – og jeg finder hos Katzenelson (1988) en spidsformulering af det, der i min egenhændige gengivelse lyder:

1. *Kulturen som buffer*

I begyndelsen af menneskelinjens udvikling har den menneskelige aktivitet, og dermed de menneskelige forbindelser, været bestemt af den nødvendighed, der følger af at skulle tilpasse sig omgivelsernes forandring – eller (ud-)dø. Senere blev disse aktiviteter og forbindelser mere udviklet og omfattende nok til at *ændre* på omgivelserne i stedet for. Disse aktiviteter og forandringer af omgivelserne kalder vi for kultur. Kulturen blev i sig selv til eksistensbetingelse for mennesket – og en buffer mellem mennesket og de fundamentale eksistensbetingelser i den forstand, at ændringer i disse kunne modsvares af en ændring – ikke af mennesket – men af dets kultur.

2. *Kultur-psyke som dominerende forbindelse*

Herefter er forbindelsen menneske-kultur den dominerende forbindelse og afgørende for udvikling af mennesket, herunder dets psyke. I første omgang ændrede kulturen sig historisk som følge af ændringer i de fundamentale eksistensbetingelser. Senere blev ændringer af kulturen til en aktivitet i sig selv – har sin egen lovmæssigheder som ikke er identiske med de fundamentale selektionslove, der ligger i samspillet med de fundamentale livsnødvendigheder. Og, har jeg lyst til at tilføje: udvikling skyldes ikke kun bevægelser og forhold i de materielle produktionsbe-

tingelser og socioøkonomien, men også leg og dramatik, tant og fjas.³⁾

3. *Naturhistorie - kulturhistorie*

Langt størsteparten af menneskelinjens historie er en *naturhistorie* (se også Engelsted 1984), d.v.s. at denne udvikling har været bestemt af evolutionens lovmæssigheder alene. På et tidspunkt er kulturbufferen så udviklet, at den tager over og i stigende grad sætter evolutionens lovmæssigheder ud af spillet – mennesket udvikler ikke mere sit genetisk medbragte udstyr. Fra da af er menneskelinjens udvikling og historie en kulturhistorie.

Centreret virksomhed. Dette paradigma er nedfældet i begrebet om menneskelig virksomhed. Virksomhed er den overordnede aktivitet, hvorved de tilværelsesfrembringende menneskelige forbindelser oprettes og opretholdes. Derved frembringes psyken som forbindelsernes inderside og kulturen som forbindelsernes yderside. Fundamentalt bestemt refererer virksomhedsbegrebet til sammenfaldet mellem de samfundsmæssige processer og individets processer. Denne identitet er der allerede før, vi kan snakke om kultur – også helt tilbage ad menneskelinjen i de allertidligste menneskegrupper og endnu før, i de primatgrupper, af hvilke disse er udsprunget. Herom siger Jaynes:

»I almindelighed responderer enkeltindividet ikke en gang på basale fysiologiske behov uden at det foregår i gruppens samlede virksomhedsmønster (pattern of activity). En tørstig bavian, f.eks., forlader ikke gruppen for at søge vand; det er hele gruppen der bevæger sig eller ingen. Tørst tilfredsstilles kun inden for gruppens virksomhedsmønster.« (s. 127).

Ethvert individ indgår i et dobbelt forhold: det udformer – i parallel virksomhed med alle andre – sin tilværelse som en realisering af det liv gruppen har til rådighed – og i og med denne realisering frembringer det samtidig dette gruppeliv. Man kan sige at hvert individ er indlejret i det sociale felt der oppebæres af individerne i forening.

Vi må formode at samler-jægergrupper i de første mange millioner år af menneskelinjens eksistens har haft en levevis ikke meget ulig primatgruppernes. Hvert enkelt individs aktivitet har været kendetegnet ved, hvad jeg vil kalde *centreret virksomhed*. Centreret virksomhed er karakteriseret ved det helt konkrete sammenfald mellem gruppens aktivitet som sådan og individernes (parallelle) aktivitet. Centreret virksomhed reguleres situationsbundet, af gruppens konkrete bevægelsesmønstre (gruppen går ned for at drikke), sådan som disse kan opfanges af og motivere hvert enkelt individ. Eventuelt opfanges det overordnede bevægelsesmønster i form af et lederindivids tilskyndelse til eet af de mulige praksisudkast, som det dermed sender videre til de andre i og med egne bevægelser og signaler herom. Centreret virksomhed reguleres af gruppens/lederens bevægelser

og signaler og forudsætter dermed individernes *spatiotemporale nærvær* i forhold til hinanden - således at de kan opfange disse bevægelser og signaler i ansigt-til-ansigt-kommunikation. At de individuelle virksomheder er parallelle vil sige at alle er dobbeltbestemte på samme måde: Stort set *opfanger og gør alle det samme.*⁴⁾

Individerne udformer deres fælles tilværelse *som* og *i* et socialt felt bestående af en række praksisudkast, d.v.s. en række tilværelsesformende forbindelsesmuligheder (hos primater f.eks.: fødesøgning, redebygning, kurmageri o.s.v.). Hver dag, hvert tilværelsesdannende afsnit af livet, udformes som et af virksomheder konkret realiseret udvalg af disse praksisudkast.

At frembringe sådanne tilværelsesdannende forbindelser er det, der motiverer og socialt regulerer individernes virksomheder. Det sociale felt af praksisudkast *er* motivation og social regulation for individerne. Hermed er sagt flere ting. For det første er motivation og social regulation identiske på dette fundamentale niveau: Individet er socialt regulerede i og med deres motivation. For det andet *gør* det på dette niveau ingen forskel om vi ser centreret virksomhed fra indersidens eller ydersidens perspektiv. Motivation er hverken noget indre eller ydre, men er forbindelser, sådan som de ligger der i og med praksisudkastene. Indersidens perspektiv, psyken, har endnu ikke udskilt sig som et særligt perspektiv forskelligt fra ydersideperspektivet. Det betyder også, at den centrerede virksomhed ikke fordrer en særlig psykisk kapacitet ud over perception. En kapacitet til med den konkrete virksomhed og i den spatiotemporale bundethed at kunne opfange livet omkring og *umiddelbart* omsætte det i aktivitet og adfærd. Så hvis adfærdismen overhovedet har haft fat i noget, så er det på dette fundamentale centrerede niveau: på indersiden er der intet - andet end adfærd (som denne tager sig ud på ydersiden).

Centreret virksomhed fordrer altså ikke bevidsthed, men blot en genspejling i og med virksomheden, og fordrer ingen vilje eftersom virksomheden er konkretbundet indlejret i et motiverende/socialt regulerende retningsbestemt felt af praksisudkast.

Decentreret virksomhed. Det kan gå an i relativt små grupper med et relativt simpelt repertoire af praksisudkast, der kan realiseres parallelt af hvert individ. Men et eller andet sted, nogle millioner år senere ad menneskelinjens lange vej, finder vi mere komplicerede virksomheder. Individerne er ikke mere parallelt, men serielt forbundne og aktive: de indgår i en arbejdsdeling, hvor de hjælpes ad med at udføre virksomheder med hver sit sæt af delhandlinger, og de udfører disse delvirksomheder og delhandlinger i *spatiotemporal* fravær fra hinanden.

Jaynes har et illustrerende eksempel (s. 134). Lad os forestille os at en mand er ved at sætte en fiskedæmning op langt væk fra lejren, et stykke arbejde der måske har krævet det meste af en dags arbejde. Her er der ikke mere tale om centreret virksomhed, men derimod om hvad jeg vil kalde for *decentreret virksomhed* (ikke at forveksle med Piagets begrebsdannelse).

Den er kendetegnet ved at individerne – f.eks. denne mand deroppe ad vandløbet – er virksomme selv om de er spatiotemporalt adskilt fra den øvrige gruppe og dens aktiviteter. På en eller anden måde må disse individer være i stand til at *bære motivation/og regulation med sig*. Virksomheden og dens genspejling af det sociale felt er ikke mere konkret bundet, men *løsnet* (ikke løsrevet) fra gruppen. Hvordan kan det nu lade sig gøre? Hvordan har individerne båret motivation/social regulation med sig, og i hvad?

Betydning og sprog. Den grundlæggende forklaringsenhed i forståelsen af overgangen fra centreret til decentreret virksomhed, er *betydning*. En genstand har en konativ betydning for mig, d.v.s. er bundet sammen med en bestemt stræben efter at tilegne mig dette objekt (som fødeemne, som kæreste, som erkendelsesgenstand). Den har endvidere en kognitiv betydning – er bundet sammen med min perception af den og mit begreb om den. Til sammen udgør disse to forbindelsesaspekter, det motivationelle og det handlingsanvisende, een betydning. Afgørende for overgangen er, at mennesket i stigende grad udvikler blivende kulturprodukter (redskaber, traditioner, prototypisk virksomhed, institutioner m.m.) hvori sådanne betydninger kan fastholdes *uafhængig* af det enkelte individ. Det enkelte individ kan tilegne sig disse betydninger ved at indgå i/udføre den praksis hvori disse kulturprodukter indgår (at bruge en økse er at tilegne sig al den betydning der dermed følger med). Kulturen bliver overindividuel transtemporal og transspatial betydningsbærer. Heri kan motivation og handlingsanvisning fastholdes og akkumuleres uafhængigt af det enkelte individs konkrete gøren og laden. Det til alle tider mest fornemme kulturelle betydningsbærende produkt er sproget. Overgangen fra centreret til decentreret virksomhed bliver altså en mulighed i og med sådanne motiverende/anvisende betydninger kan *bæres med* – i form af redskaber, i form af ting, i form af prototypiske handlingsforløb, i form af institutioner – og helt afgørende: i form af sprog.⁵⁾

Vores mand deroppe ad vandløbet kan bære motivation til og regulation af sit bidrag til en mere samlet virksomhed med sig, i form af betydningerne i de ting han har med sig, i den prototypiske praksis han skal udføre, i form af den betydende rettethed hans omverdenssans har, d.v.s. den måde som han identificerer og opfatter de situationer han er i. Og først og fremmest: i sproget.⁶⁾

Den decentrede mand deroppe ad vandløbet er indlejret i et betydningsfelt, der giver hans perception og aktivitet en kognitiv og konativ rettethed. Endvidere er han indlejret i et bestemt udsnit af eller perspektiv på feltet – ikke parallelt med alle andre, men serielt. Med sit eget perspektiv hvorfra han yder sit. Der fordres derfor stadig ikke af det decentrede menneske er fænomenologisk bevidst eller villende.

Lad os nu se på hvad det vil sige at være handlende på en bevidst villende måde og hvilken slags psykisk kapacitet bevidsthed og vilje er.

Handling. Virksomheder realiserer et bestemt motiv, hvor motiver kan defineres som bestræbelsen på at oprette og opretholde et stykke tilværelse. Disse overordnede aktivitetsmønstre realiseres i konkrete handlingsmønstre, hvor hver delhandling er rettet mod realiseringen af et bestemt mål. Handlinger på sin side realiseres af konkrete operationelle sekvenser rettet mod de materielle mulighedsbetingelser hvoraf/hvori målene skal frembringes.

Handlingen er en konkret forbindelse, hvis *struktur* formelt kan noteres sådan: $S - O_s - G(o)$, et subjekt der via et system af operationer forbinder sig med og dermed genstandsmæssiggør et objekt. Handlingen er en *proces* med en række momenter: *Initiering - orientering - realisering.*

Handlingsinitieringen udgør en stræben efter et mål – hvor denne stræben er en konkret opfangning af og udtryk for et motiv.

Handlingsorienteringen består af to dele: af en realitetsorientering og en realiseringsorientering. *Realitetsorienteringen* udgøres af en beslutningsproces på baggrund af: **a**) et valg mellem en række af stræben-målforbindelser, *konationer*, (knyttet til hver sit af mange praksisudkast – hver sit motiv) – og **b**) en afvejning i forhold til målets faktiske og aktuelle realiserbarhed. Der må tages højde for en række vanskeligheder set fra indersiden: konflikter mellem motiver, dynamiske modstande og forsvar m.m. – og en række vanskeligheder set fra ydersiden: omverdens modsvar mod målrealiseringen m.m. Når beslutningen er truffet er een bestemt konation trådt i forgrund. *Realiseringsorienteringen* består af udpegningen af de konkrete operationer, hvorved handlingen faktisk lader sig realisere, d.v.s. udviklingen af en metode. Til sammen udgør initiering og orientering altså en fænomenologisk udtrykt og fastholdt *handlingsmodel*.

Endelig er der *realiseringen*, selve den konkrete udførelse af handlingen.

Kendetegnende for os er, at vi er i stand til at foregribe den konkrete realisering – vi kan udvikle og udtrykke handlingsprocessen i form af fænomenologiske handlingsmodeller i bevidstheden.

Bevidsthed. Bevidsthed kan på dette niveau bestemmes som netop denne egenskab: at udarbejde og fastholde situations- og handlemodeller i den fænomenologiske form, der muliggør et anskueligt og foregribende overblik over handlingens struktur og proces(-momenter).

I aktivitets- og forbindelseshierarkiet: **virksomhed < - > handling < - > operation**, er det *kun* handlinger, der er bevidste. På den ene side er virksomheder ikke uden videre bevidste – man gør sig ikke uden videre det større tilværelsesetabling klart, som en handling er med til at realisere. Eller: mens handlingsmålet altid er bevidst, så er det overordnede motiv det ikke uden videre. På den anden side er operationer heller ikke uden videre bevidste. Disse handlingsrealiserende momenter forløber som oftest mere eller mindre automatisk (tænk f.eks. på alle de operationer du ubevidst foretager når du kører bil). Det er altså muligt at være virksom/motiveret og operationel *uden* at være bevidst. Handlinger/målsætninger er de mel-

lemformer, der opstår i og med bevidstheden – og viljen, som vi nu skal se på.

Vilje. Fundamentalt bestemt gælder at vi altid handler i en samfundsmæssig, historisk, kulturel kontekst. Imidlertid er vores moderne samfund og kultur blevet nok så kompleks.

Der er myriader af virksomhedsmuligheder, der alle ligger der som et felt af virksomhedsudkast, igennem hvilke vi *hver især* i og med hver vores tilværelse trækker vore helt egne individuelle spor – med hver vores individuelt livshistorisk udformede og tilblivende motivstruktur. Og det er ikke altid lige let for os: vi støder på ydre forhindringer for etableringen af vore tilværelser og vi støder på indre forhindringer: motivkonflikter, dynamiske forsvar og modstande, m.m. Og hvordan kan og gør vi så – hvordan trækker vi hver vores spor igennem praksisudkastene? Vi gør det med vilje!

Af nogle forstås vilje som ren og irrationel stræben – irrationel fordi den egentlige grund til vore handlinger kommer før og uden om enhver indsigt, ethvert valg, hvorfor enhver begrundelse og enhver beslutning anses for at være ren *efferrationalisering*. Bestemte vi vilje således ville vi imidlertid mangle et begreb for følgende karakteristika ved i det mindste nogle menneskelige handlinger: 1) der findes menneskelige handlinger karakteriseret ved stræben og motiver på bekostning af andre måske lige så intense stræbensformer og motiver – 2) besluttet på grundlag af noget som ligger udenfor de rene stræbensmomenter nemlig i mål og tilværelsesmotiver givet af samfundsmæssigheden og kulturen – 3) endvidere er man sig dette bevidst og træffer sit valg på grundlag af en bevidsthed herom – 4) og endelig at det er det enkelte individ, der handler autonomt, d.v.s. ikke på grund af ydre tvang eller andres påbud.⁷⁾

Det leder os frem til, at begrebet om vilje snarere må være et begreb om een side ved hele handlingsprocessen, hvor momenterne: motiv, målsætning og bevidsthed er i forgrund. Altså: vilje er bevidst målrettet stræben reguleret af overordnede motiver, orientering om realiseringsmuligheder og vedholdenhed i realiseringen.⁸⁾

Ikke mindst i situationer med indre og ydre problemer samt krav om innovation i aktiviteten fordres der bevidst vilje – her er virksomhedens overordnede rettet og mønsterdannelse samt operationernes vanemæssighed og rutine ikke tilstrækkelige.

Opsamling. Lad mig samle det sagte op i følgende taxonomiske oversigt. Psyken, som en forbundethed, har en *dybdestruktur* (virksomhed-handlings-operation). Det fænomenologiske udtryk for denne dybdestruktur er *bevidsthedsindholdet* i form af handlingsmodeller. Bevidstheden på sin side er en proces med følgende *fænomenologisk makrostruktur*, svarende til en fænomenologisk genspejling af handlingens struktur: et *fænomenologisk perspektiv (P)* hvorfra der handles – et system af forbindende fænomenolo-

giske operationer (O_s) – en fænomenologisk genstand (G). D.v.s. at $S - O_s - G(o)$ fænomenologisk identificeres og fastholdes i strukturen $P - O - G$. Bevidsthedsprocessens *momenter* er *initiering* og *orientering*. Når disse momenter virker sammen på denne makrostrukturerede måde – så har vi en *villende bevidsthed*, som regulation af handlingerne.⁹⁾

Individeret virksomhed. En sådan virksomhed, realiseret af bevidst vilde handlinger, vil jeg kalde for *individeret virksomhed*. Individeret virksomhed er kendetegnet ved at være *frigjort* (men ikke løsrevet) fra gruppen eller samfundet som sådan. Den er reguleret af et perspektiv på gruppens/samfundets samlede virksomhedsmønstre, der ikke er identisk med de andre individers, og ved at være reguleret af et *bevidst villende* individuelt perspektiv, et perspektiv der er rettet af et eget livshistorisk tilblevet betydningssystem med en egen *personlig* kognitiv og konativ *stil*. Endelig så adskiller individueret virksomhed sig fra både centreret og decentreret virksomhed derved, at motivation og social regulation er rykket fra hinanden – de er ikke mere identiske. Det betyder at der må udvikles særlige socialt regulerende instanser i samfundet for at koordinere (eller knægte) de individuerede virksomheder. *Først her bliver sansen for det konkrete liv til villende fænomenologisk bevidsthed.*

Decentreret virksomhed kan karakteriseres ved sammenfaldet mellem indersidens og ydersidens perspektiv. Den medbårede motivation og regulation (indersiden) er lig den motivation og regulation, der ligger i det sociale felt (ydersiden). Der er så at sige ikke noget 'inde i' i vores fiskerven, eller primaterne for den sags skyld, der skal forstås som noget kvalitativt andet (og forstås med kvalitativt andre metoder) end den adfærd vi konkret kan observere. Individueret psyke derimod kan karakteriseres ved at forbindelsens inderside, den personlige bevidste psyke, udskiller sig og adskiller sig som, et perspektiv, der er kvalitativt forskellig fra ydersidens perspektiv. Den personlige motivation og betydningsmæssige inderside er ikke længere sammenfaldende med ydersidens, men har sine egne lovmæssigheder. Det har også som konsekvens, at vi på dette niveau ikke længere kan genstandsmæssiggøre indersiden/psyken med de samme teorier og metoder hvormed vi kan genstandsmæssiggøre ydersiden (adfærd). (Bertelsen 1988, s. 32f). *Sjæl og legeme som to grundforskellige kategorier opstår altså i dette spring til individeret virksomhed.*

Jaynes projekt. Lad os nu vende tilbage til vores fiskerven, der står der opstrøms fuldt optaget af sin decentrerede virksomhed. Vi må gå ud fra at udviklingen *ikke* er gået den vej, at han lige pludselig ud af intet har forstørret sin hjerne og sprunget ind på scenen med en fuldt udviklet bevidst villende psykes kapacitet til at bære sine motiver med sig og realisere de hermed forbundne mål. Udviklingen går principielt altid den anden vej – der udvikles virksomheder, der fordrer og begunstiger udviklingen af

adækvat psykisk kapacitet, der på sin side muliggør udviklingen af ny virksomhed.¹⁰⁾

Vi må altså formode at decentrisk virksomhed har været en materiel-kulturel *forform*, der har fundet sted *uden* en bevidst villende psyke; men som skulle komme til at begunstige udviklingen af en sådan i og med overgangen til den individuerede virksomhedsform.

Vores spørgsmål må nu mere overordnet lyde: *hvornår* i menneskelinjens evolution fremkom springet fra en centreret til en decentreret virksomhed og springet fra decentreret til individuere virksomhed? Hvilke bevægelser, i begyndelsen i forbindelsen omgivelser-psyke og senere i forbindelsen kultur-psyke, har ført fra centreret over decentreret til individuere virksomhed? Hvilke kapaciteter af psykisk art har muliggjort disse spring? Og som det måske mest spændende spørgsmål: hvordan har en decentreret psyke *fænomenologisk* taget sig ud – når den nu ikke var bevidst? Det er her Jaynes kommer ind!

2. Jaynes: bevidsthedens oprindelse i det bikamerale sinds sammenbrud¹¹⁾

1. Den moderne bevidste psyke

Kun en lille del af psyken er bevidst. Bevidsthed skal ikke, siger Jaynes, forstås som vores interaktion med omgivelserne – d.v.s. som former for realiserede handlinger og virksomheder (j.v.f. note 1). Bevidsthed skal derimod forstås som den særlige oplevelse vi har, når vi introspecerer (s. 4) – d.v.s. psykens fænomenologiske indhold og struktur. Endvidere skal bevidsthed heller ikke forstås som reaktivitet. Reaktivitet er vores allesteds nærværende og til enhver tid igangværende perception af vore omgivelser og de stimuli, som vi i og med vore aktiviteter forholder os til. Bevidsthed er de langt mere selekterede og forarbejdede udtryk for denne reaktivitet. (s. 22). Derudover afgrænser Jaynes bevidsthed fra en række, hvad jeg kalder dybdestrukturelle momenter: bevidsthed er ikke læring, tænkning, begrebsdannelse og logiske overvejelser (s. 27-47), alt sammen momenter der stort set kan arbejde uden bevidstheden. Jaynes forholder sig først og fremmest til operationelle momenter i psyken – han har ingen udpræget sans for en sondring, der ville svare til sondringen mellem virksomhed, handling og operation. Men han kan understøttes af den analyse, der ligger i artiklens første del.

Bevidsthedens fænomenologisk-strukturelle egenskaber. Jaynes bestemmer bevidstheden således (s. 59-65): Bevidstheden er et fænomenologisk oplevelsesrum, hvori vi med vores opmærksomhed bevæger os rundt i snart den ene snart den anden oplevelse – og er opmærksom på snart den ene snart den anden oplevelsesmæssige genstand. Men vi kan til enhver tid

kan *uddrage* eller være opmærksom på een ting ad gangen. Det oplevelsesmæssige indhold kan være *sammensat* af flere forskellige ting, som vi forbinder til een oplevelsesmæssig enhed (som f.eks. at opleve, institutionen, bygningerne, folkene, dagligdagen der indgår i Psykologisk Institut som een perceptuel enhed: 'Instituttet'). Vi bevæger os nærmere bestemt rundt i vores oplevelsesrum ved at indtage det ene fænomenologiske perspektiv efter det andet enten på forskellige oplevelser eller på een og samme oplevelse. Dette perspektiv, hvorfra oplevelsen så at sige udgår (og så at sige indgår til en oplevelsesmæssig genstand), kan her kaldes for det *fænomenologiske 'jeg'*¹²⁾. Dette 'jeg' er subjekt i en oplevelsesproces der er *narrativt struktureret*, d.v.s. struktureret som et begivenheds- eller handlingsforløb. Eller med ordene fra artiklens første afsnit: som en fænomenologisk anskueliggjort handlingsmodel hvori det fænomenologiske perspektiv er denne/disse handlingers subjekt. Disse narrative oplevelser kan være direkte eller indirekte/reflekterede. De er direkte når oplevelsesperspektivet direkte indgår som handlingsmodellens subjekt ('jeg oplever jeg går en tur i skoven'). De er indirekte når det fænomenologiske perspektiv, 'jeget', så at sige er trådt et skridt tilbage og tager hele denne handlingsmodel som genstand, reflekterende over den ('jeg ser mig selv for mig, gående en tur i skoven') – i så fald iagttager det fænomenologiske jeg et *fænomenologisk mig*¹³⁾, som det subjekt der indgår i den begivenhed, der ses 'derude' i oplevelsesmæssig genstandsposition.

Bevidsthedens fænomenologiske egenskaber er altså dette, at et jeg afsøger og udvælger blandt sine muligheder fastholdt og anskueliggjort som narrative handlingsmodeller i et bevidsthedsrum. Det er denne form for fastholdelse og anskueliggørelse, der gør vilde handlinger mulige (s. 134).

Med disse bestemmelser af bevidstheden placerer Jaynes sig inden for den narrative-fænomenologiske psykologis opfattelse af bevidstheden og når frem til en bevidsthedsmodel der i det store hele er identisk med den som jeg ad anden, mere almenpsykologisk vej, nåede frem til i artiklens første del.

2. Den bikamerale psyke

Hvilke kulturelle bevægelser og udviklinger i den menneskelige virksomhed kan have begunstiget udviklingen af en sådan bevidsthed – og hvilke spor af sådanne bevægelser vil vi kunne finde?

Som sagt: Overgangen til mere komplicerede virksomhedsformer må have begunstiget decentrisk virksomhed – muligheden for den medbårede motivation og handlingsanvisning. Dette gælder endnu mere for overgangen til agrikulturel civilisation omkring 10.000 f.v.t. først og fremmest i Mesopotamien ('landet mellem floderne'). De lange tidsrum (på halve til hele år) mellem jordforberedelse-såning-høst og den udprægede spatiotemporalt løsnede arbejdsdelte indsats, hver enkelt individ måtte yde, har i endnu højere grad begunstiget udvikling af en decentreret psyke.

Eet argument for opkomsten af agrikultur går ud fra at ændringer i retning af mere barske klimatiske forhold og en mere sparsom natur har *fremtvunget* agrikulturens effektive fødevareproduktion som overlevelsesstrategi (som en *nødtvunget* indsat buffer). Men Jaynes mener ikke, der er belæg for en sådan øko-katastrofeteori. Klima og natur var fortsat meget gunstig omkring f.eks. Eufrat-Tigris og deres sammenløb i det Mesopotamiske deltaområde (og tilsvarende ved andre store floder-deltaområder, f.eks. Nilen).¹⁴⁾ Det var ikke af nød – derimod var det udviklingen i det til alle tider mest avancerede betydningsbærende kulturprodukt, nemlig sproget, der *muliggjorde* eller om man vil, fremelskede, et sådan civilisatorisk spring (s. 137f).

Det menneskelige sprog, siger Jaynes (s. 129-136), har udviklet sig i takt med samler-jægervirksomhedens udvikling: mere raffineret virksomhed af den art har ført til en fastholdelse i stadig mere raffinerede sprogformer – og mere raffinerede sprogformer har på sin side udgjort en mulighedsbetingelse for stadig mere raffineret virksomhed.¹⁵⁾ Den foreløbige kulmination på denne sprogdudvikling var individets kapacitet til decentreret virksomhed – at opfatte mønstre i kompleks virksomhed i sproglige betydninger og at bære disse med sig i form af sprogligt udtrykte motivationer og anvisninger.

Hvis vi nu ikke antager, at den moderne villende fænomenologiske bevidsthedskapacitet (individuering psyke) pludseligt er trådt fuldt færdig ind på scenen – hvordan kan vi så antage, at de fænomenologiske forformer til denne bevidsthed har taget sig ud? Hvordan kan det fænomenologisk have taget sig ud at sprog opfanger motivationer/sociala regulationer og giver handleanvisninger. Jaynes har følgende bud på hvad der foregik hos vores fiskerven oppe ad floden:

»Det er kun sproget, tror jeg, som kan holde ham til dette tidsrøvende heldagsarbejde. En Mellempleistocæn mand ville glemme hvad han foretog sig. Men en sprogbrugende mand ville have sproget til at minde sig herom, enten gentaget af ham selv, hvilket ville kræve en type af villeshed som jeg ikke tror han havde kapacitet til, eller, hvad der forekommer mere sandsynligt, ved en gentaget 'indre' verbal hallucination som fortalte ham hvad han skulle gøre« (s. 134).

Altså en psyke uden bevist vilje til at fastholde ham i denne aktivitet. En sådan psyke kalder Jaynes for *bikameral*: den er opsplittet i en udøvende operationel del – og en anden del der (med mine ord) på decentrisk vis har sans for praksisudkast og kan lade denne genspejling komme til sprogligt udtryk i form af handleanvisninger – måske endog som monoton rytmisk sang: »så gør man sådan når man bygger en dæmning...«. Fuldstændig blæst for enhver selvreflektion, introspektion og fænomenologisk bevidsthedsrum. Men meget effektiv og yderst virksom endda.

For at kaste lys over en sådan psykes fænomenologi skal vi følge Jaynes langt *frem* i tiden, til for ca. 3200 år siden – til Iliadens helte.

Iliaden. Korrekt oversat finder vi i Iliaden¹⁶⁾ stort set ingen ord for bevidsthed eller psykiske momenter involverende bevidsthed i moderne forstand, vi finder ingen udtryk for handlinger udført med vilje h.h.v. på basis af en selvreflekterende introspektion af egne motiver m.m.

»Figurerne i Iliaden sætter sig ikke ned og udtænker, hvad der skal gøres. De har intet bevidst sind, sådan som vi siger vi har, og helt sikkert ingen introspektion. ... Når Agamemnon, menneskenes konge, frarøver Archilleus hans frue, så er det en gud, der rykker Archilleus i hans gule hår og advarer ham mod ikke at fælde Agamemnon ... Det er en gud, som dernæst rejser sig af det grå hav og styrker ham i hans forbitrede tårer, en gud der hvisker ned til Helene og gennemstrømmer hendes hjerte med hjemlængsel, ... En gud som leder hærerne i kamp, som taler til hver soldat ... Faktisk indtager guderne bevidsthedens plads. ... Handlinger tager ikke deres udgangspunkt i bevidst planer, overvejelser og motiver; de tager deres udgangspunkt i det guderne siger.« (s. 72).

Det er altså guderne, der indtager den plads i handlingsregulationen, som hos os indtages af den villende bevidsthed. Der er ikke tale om ansvarsfr læggelse eller dysfunktionel skizofreni, men om sund og normal virksomhed med effektive operationer, men uden bevidste villende handlinger. Den bikamerale virksomhed blev ikke realiseret af handling med vilje, men derimod af aktivitet udført på gudernes bud – d.v.s. hallucinerede stemmebårede udtryk for motivation, social regulation og virksomhedsudkast.

»Guden er en del af individet, og helt i overensstemmelse hermed er den kendsgerning at guderne aldrig hæver sig ud over naturlovene. Græske guder kan ikke skabe noget som helst ud af intet, til forskel fra den hebræiske skabelsesgud. I forholdet mellem guden og helten, i deres dialektik, er der den samme flirt, de samme emotioner og de samme overtalelser, som forekom mellem to mennesker.« (s. 74). ... »Gudernes funktion var overordnet at vejlede og planlægge aktivitet i nye situationer. Guderne overskuer problemerne og organiserer aktiviteter m.h.t. en givet mønster eller formål ... « (s. 117)

Forskellen mellem moderne og bikameral psyke. Vi kender dette fra os selv, siger Jaynes, nemlig i tilfælde hvor vi har en latent, førbevidst opfattelse af noget, en mening som vi endnu ikke helt har sat på begreb endside er opmærksom på som en udfoldet struktur og proces i det bevidste rum. En sådan overordnet latent mønstererkendelse kan så pludselig udkrystalliseres ved at vi får øje på et eller andet, f.eks. et træs skygge, der af en eller anden grund minder os om og bliver en metafor for denne latente opfattelse. Det

er da som om det derude, træets skygge, *er* et budskab rummende denne udkrystalliserede mening. Forskellen på den bikamerale psyke og vores bevidste psyke er imidlertid, at vi dernæst får hele den latente mening foldet ud i det fænomenologiske rum som narrativ oplevelse eller handlingsmodel – vi kan ovenikøbet med vores jeg/mig struktur være bevidst om, at vi er bevidst om dette, eller at dette sker i vores bevidsthed. Den bikamerale psyke har ikke et sådant rum eller en sådan narrativ jeg/mig-struktur, hvor denne mønsteropfattelse eller genspejling kan folde sig ud som bevidsthed, h.h.v. selvbevidsthed. I stedet har den en stemmebåret hallucination, hvori mønstererkendelsen er omsat til handleanvisning.

For en god del opfører vi moderne mennesker os på samme måde som de bikamerale mennesker – og det er ikke så mærkeligt, eftersom vi er oprundet af disse for omkring 3000 år siden. I situationer uden komplikationer, i gammelkendte situationer som vi har styr på med vanens magt og kapacitet, uden indre eller ydre modstande der kræver *vores* fulde opmærksomhed og koncentration, d.v.s. handlende villende bevidsthed, er vi som sagt overvejende ubevidste operationelt virksomme. Tænk på dette at køre bil, foreslår Jaynes (s. 84f). Som regel foregår alle de bilkørende operationer uden bevidsthed. I og med vores bevidsthed er vi for det meste engageret i noget helt andet, tænker på det der hjemme, er engageret i en samtale med hinanden o.s.v. Først når der sker noget nyt, uventet i trafikken, der kræver mere end operationel aktivitet, bliver vi nærværende og bilkørslen bliver igen til villet bevidst handling.

Nye situationers stress ville også rykke det bikamerale menneske ud af de vanepærgede operationelle rutiner. Men på en helt anden måde. Innovativ aktivitet initieres også her på effektiv måde, men ikke anvist af bevidste handlingsmodeller – derimod af en auditiv hallucination der udtrykker genspejlingen af handlingsfordringerne i den givne situation.

3. Vidnesbyrd om den bikamerale psyke og den bikamerale civilisation

Vi har to slags vidnesbyrd om vores forfædres virksomhed og psyke, vi kunne tage som vidnesbyrd om en sådan bikameral fænomenologi: de ting, vi finder, og indicier/optegnelser om de samfundsformationer de har levet i og om det dagligliv de har levet.

Døde konger – levende guder – auditive hallucinationer. Omkring 10.000 f.v.t. finder vi de første vidnesbyrd om agrikultur, stadig inden for en dominerende samler-jægerkultur. Omkring 7000 f.v.t. er agrikultur den dominerende form og omkring 6000 f.v.t. spredt over hele Mellemøsten. Her finder vi omkring 5000 f.v.t. store byer på 10.000 indbyggere ved flodkulturerne omkring Nilen og Eufrat-Tigris. Omkring slutningen af det 3. årtusinde og i det 2. årtusinde har vi de store statsdannelser: Sumer, Babylon, Assyrien.

Men allerede omkring 9000 f.v.t. finder vi i Eynan de første egentlige byer med en befolkning på mindst 200 indbyggere (Natufi).

Civilisation, siger Jaynes, er kunsten at leve i byer af en sådan størrelse, at ingen kender alle andre (s. 149). Bag denne tilsyneladende naive definition ligger den kendsgerning, at netop sådanne bysamfund ikke kan have været baseret på den sociale regulation, der udspringer af centreret virksomhed – det er de simpelthen for store til. Men hvordan så?

Helt fra begyndelsen, siger Jaynes, finder vi overalt at byerne er bygget op over den samme byplan: en centralt beliggende større bygning, en helligdom, gudens hus, og cirkulært uden om mindre egentlige boliger. Det er faktisk besynderligt og tyder, i følge Jaynes på bikameral civilisation. Jaynes model af byplanens psyko-historie lyder kort fortalt:

Omkring 9000 f.v.t. finder vi en grav, der måske for første gang tyder på en egentlig høvdingebegravelse, der har været *dyrket* af de efterlevende på en særlig måde.

»Jeg antager at den døde konge, anbragt på sin pude af sten, stadig gav ordre i sit folks hallucinationer.« (s. 142).

– forstået på den måde at den døde konges *helt konkrete stemme*, som de kendte dens lyd og tonefald – var den, de fortsat *hørte* i de auditive hallucinationer, det helt konkrete auditive fænomenologiske udtryk de hver for sig frembragte og medbragte som decentreret handleanvisning. De havde hørt ham i live, og de hørte ham fortsat.

»Det var et paradigma på, hvad der skulle foregå de næste 8000 år. Den døde konge er en levende gud. Kongens grav er gudens hus, begyndelsen til udviklingen af guds-huse eller templer... kongens efterfølger /fortsætter/ i sin egen regenstid med at høre sin forgængers hallucinerede stemme, og udnævner sig selv som den døde konges præst eller tjener, et mønster som blev fulgt overalt i Mesopotamien. I stedet for graven er der slet og ret et tempel. Og i stedet for liget er der en statue, som nyder desto mere opmærksomhed og tilbedelse, eftersom den ikke rådner.« (143)

Og overalt begravdes de døde, som om de stadig er levende: de får husgeråd, madvarer o.s.v. med sig – graven indrettes som en almindelig bolig. (s. 161). Fra skriftkilder ved vi at de døde blev kaldt for levende guder.

Gudens hus og statuen af ham blev den centrale adresse for de auditivt hallucinerede sociale regulationer: det var herfra gudens stemme kom og det var omkring dette hele livet og byplanen i bogstaveligste forstand kredsedde. Templet og statuen og ceremonierne omkring dem var den materielle iscenesættelse der udløste og gav hallucinationerne fænomenologisk form.

Disse flodkulturer med deres byer har været store komplekse civilisationer, der krævede en veludbygget social regulation. Den bikamerale regula-

tion var teokratisk, med to hovedtyper: a) Stewart-konge teokratiet hvor kongen var guds tjener og b) gudekonge teokratiet hvor kongen selv var gud. Vi skal her først og fremmest se på den første type:

Mesopotamiens teokrati – en bikameral civilisation. Det mesopotamiske teokrati var et stewart-konge teokrati hvor guden ejede alt land, alle ting, hele kulturen og menneskene var gudens slaver.

»Hver bystat havde sin egen øverste gud, og kongen blev i de tidligste skriftsteder beskrevet som 'gudernes forpagter'. Guden selv var en statue ... Eftersom den guddommelige statue var landets ejer og folket hans tjenere, var stewart-kongens første pligt ikke blot administration af gudens ejendomme, men også af mere personlig art ... De daglige ritualer i templet indebar at statuerne blev vasket, påklædt og bespist.« (s. 178f).

Den bikamerale sociale regulation fungerede altså via stewart-kongen som mellemed: Med sin overordnede mønsteropfattende sans for de konkrete tilværelsesbetingelser, for årstider, så- og høsttider, vandstand i floderne, o.s.v. opfangede og konciperede stewart-kongen (og hans præsteskab) de nødvendige bevægelser i samfundet som helhed og omsatte dem til overordnede direktiver til virksomhed og til konkrete aktivitetsanvisninger. Godt hjulpet af hele det religiøse scenario fik meningen i hans mønsteropfattelse klar og auditiv form af gudens stemme.

»I den bikamerale æra, var det bikamerale sind den sociale kontrol, ikke frygt, repression, ikke engang love. Der var ingen private ambitioner, ingen private misundelser, ingen private frustrationer, intet privat overhovedet, eftersom bikamerale mennesker ikke have noget indre 'rum' at være private i og intet analogt jeg at være privat med. Al initiativ lå i gudernes stemme.« (s. 205).

Som regel en fredelig og venlig civilisation, siger Jaynes, der ikke havde nogen form for politi, intet terrorregime, hvor det er angst, der er vigtigste kontrolmoment, ingen brutal straffelovgivning og ingen militarisme – simpelthen fordi der ikke var og ikke kunne være nogen sociale modsætningsforhold og ledsagende revolter eller uvillighed som sådanne momenter skulle være modmagt imod. (s. 205). Eller: *motivation og social regulation var identisk.*

De bikamerale civilisationer eksisterede i måske 8000 år, fra 10.000 f.v.t., over deres højdepunkt fra omkring 5000 - 2000 f.v.t. og til deres sammenbrud og forsvinden¹⁷⁾ mod slutningen af det 2. årtusinde f.v.t. De er kulminationen af en kulturel udvikling baseret på decentreret sprogreguleret virksomhed der tog sin begyndelse for 30.000 - 40.000 år siden.

4. De bikamerale civilisationers sammenbrud

Periodiske sammenbrud. Hvorfor forsvandt de? De brød periodisk sammen uden synlig grund (f.eks. krige, naturkatastrofer eller lignende) for derefter måske et par generationer senere igen at rejse sig. F.eks. i Ægypten i det sidste århundrede af det 3. årtusinde f.v.t. Et fuldstændigt sammenbrud af enhver statslig organisation, et kolaps til små separate distrikter, men vel at mærke, uden tegn på revolte, uden tegn på at noget distrikt prøvede at ekspandere på de andre bekostning. Mindre end 1. århundrede senere var den Ægyptiske stat gendannet, som en helhed og enhed. Noget der tyder på en mentalitet ganske forskellig fra vores, siger Jaynes (s. 197).

Jaynes beskæftiger sig med fire indre sammenhængende momenter i den bikamerale civilisationsform som alle medvirkede til dens ustabilitet og dens endegyldige forsvinden mod slutningen af det 2. årtusinde f.v.t.: *størrelse og kompleksitet – handel – ekspansionskrige – skriften og den nedskrevne lov.*

Kompleksitet. De bikamerale civilisationer havde succes, begyndte at vokse og blev stadig mere komplekse. Der skulle tages stadig større og flere beslutninger. Det religiøse scenario, der skulle udløse de motiverende og anvisende auditive hallucinationer, blev stadig mere kompliceret: et mylder af guder/gudestemmer for hver virksomhedsform, for hver natur- og kulturbegivenhed, og et stadig større præsteskab til at holde styr på alt dette.

Denne type af administration blev stadig mindre egnet til en stadig mere kompliceret hverdag: Jaynes antager et kippunkt hvor den bikamerale stat bliver for stor og for indviklet til at kunne administreres på denne måde – og bryder sammen. (s. 195f).

Handel. Bystaterne i de bikamerale civilisationer var relativt isolerede og selvkørende – placeret hundrede af kilometer fra hinanden. Men omkring begyndelsen af det 2. årtusinde f.v.t. får handlen et intensivt opsving, med opkomsten af det første Assyriske rige.

»Hvad ville der ske med disse købmænds bikamerale stemmer, så langt som 700 mil fra kilderne til deres by-guds stemme og i daglig kontakt med og måske (men ikke nødvendigvis) endog talende andre folks sprog, folk der var styret af et helt andet pantheon af stemmer? Er det muligt at der på grænsen til anderledes civilisationer dukkede sådan noget som en protosubjektiv bevidsthed op hos disse handlende? Medbragte de, når de periodisk vendte hjem til Ashur, en svækket bikameralitet som måske spredte sig til nye generationer? Således at båndet mellem gud og menneske blev løsnet?« (s. 211).

Ekspansionskrige. Så vidt jeg kan se hører handel og ekspansion sammen på flere måder: Handelsruter skal forsvares mod røveriske overfald. Her

har vi en af oprindelsesgrundene til et militær. Handel medfører socioøkonomisk og kulturel vækst ud over de lokale betingelser (f.eks. metal som ikke findes i deltaområderne) og dermed også en afhængighed af sådanne nye betingelser, samt socioøkonomisk og militær mulighed for en invaderende ekspansion, der skal sikre adgang til og herredømme over disse betingelser. Handel medfører muligheden for at tilegne sig andre kulturer, andre betydningsstrukturer – i form af disse kulturers inventar (ting, institutioner) og i form af det minimum af fælles samkvemsformer, der må herske imellem to civilisationer, når de mødes for at handle. Disse bevægelser tog for alvor fart i det 2. årtusinde, der er præget af civilisationers ekspansioner og fald.

»Som dominobrikker vælter og slingrer anarki og kaos ind over det skræklagen land i og med at nabo invaderer nabo. Og hvad kan guderne sige i disse ruiner? hvad kan guderne sige om hunger og død, der er meget mere pågående end de selv er? med fremmede folk stirrende på fremmede folk, og fremmede stemmer brølende ind i uforstående ører? Det bikamerale menneske blev reguleret i dagliglivets trivielle omstændigheder ved ubevidste vaner. Det bikamerale menneske må – rykket ud af denne sammenhæng og ind i meget større hierarkiske grupper, hvor hverken vane eller bikamerale stemmer kunne hjælpe eller dirigere – virkelig have været en ynkværdig skabning.« (s. 213).

Skriften og den nedskrevne lov. Skriften blev sandsynligvis udviklet for omkring 5000 år siden. I begyndelsen som billedsymbolsk mnemoteknik til at erindre 'læseren' om hvad han allerede godt vidste i forvejen - men blot et par hundrede år senere begynder der at dukke masser af kileskrifts-ler-tavler op med en ganske anden funktion: at fortælle læseren noget han ikke ved, først og fremmest som (stats-)administrative lister over gods, tjenesteydelser og gæld, og først og fremmest ikke mere til religiøs iscenesættelse, men til ren socialadministrativ brug.

I slutningen af det 3. årtusinde f.v.t. dukker de første *nedskrevne love* op (de ældst kendte er Shulgis love fra det sidste århundrede i det 3. årtusinde) – mest kendt vel nok Hammurabis lov fra ca 1700 f.v.t. Denne *nedskrivning* af den sociale administration og ikke mindst dens lovbundne regler var måske det helt centrale redskab, der gjorde det muligt at lade den bikamerale civilisation vokse endnu mere. Skriften er den kommunikationsform, der for alvor kan sprænge de spatiotemporale grænser. Eller: udskyde kippunktet for sammenbrud!

For med nedskrivning af gudernes bud sker der noget afgørende med den auditive hallucination. Vi må her huske på det bikamerale sinds psykologi. *Auditiv* hallucination – sproget i *talt* og *hørt* form – *uundgælige* stemmer der ikke kunne lokaliseres, ikke kunne undflys, negligeres eller kontrolleres. Med sproget i *skrevet* form er det noget ganske andet. Det er lokaliserbart, det er håndterligt, det kan ignoreres eller tilegnes 'frivilligt'. Guds

ord, siger Jaynes (s. 208), fik en *kontrollerbar lokation*, snarere end at være en allestedsnærværende magt der straks skulle adlydes.

I og med Assyernes ekspansion bliver lovene også stadig mere grusomme, f.eks. Tiglat Pilears (1115-1077 f.v.t.):

»Hans love udmålte de mest blodige straffe, der indtil da var set i verdenshistorien ... Hvorfor denne brutalitet? Og for første gang i civilisationernes historie? Med mindre de hidtidige metoder til social kontrol var brudt sammen ... Jeg antager at selve brutalitetens praksis og dens forsøg på at styre på grundlag af frygt indicerer begyndelsen til subjektiv bevidsthed...I fraværet af auditiv hallucination bliver grusomhed og undertrykkelse måderne, hvorpå en regent påtvinger undersåtterne sit styre. I og med gudernes fravær bliver selv kongens egen autoritet problematisk. Oprør i moderne forstand bliver mulig.« (s. 214)

Formuleret i delvist mine, delvist Jaynes' termer: Sproget i et auditivt hallucineret format har ikke mere kapacitet til at opretholde identiteten mellem stadig mere komplekse motivationsformer og sociale regulationsformer – de *rykkes fra hinanden som selvstændige størrelser*.

5. Overgangen til moderne bevidsthed

Der dukker nu et stigende antal tekster op, som beklager at guderne har forladt menneskene; ikke er der som en uadskillelig del af hverdagen. Der skal gøres en stadig større indsats for at påberåbe dem – i egentlig bøn og med stadig mere indviklede religiøse iscenesættelser. Gudeverdenen får en helt anden karakter, guderne bliver ikkemenneskelige. Overnaturlige, tavse og skjulte ondsindede dæmoner træder ind i scenariet. Et mylder af beskyttende amuletter dukker op. Og måske allermost markant: Zigguraterne, disse helligdomme der indtil da havde været helt konkret beboet af en gud i skikkelse af en statue – de er nu tomme og snarere en slags ankomststed, hvor man kan håbe på at guden vil nedstige fra himlen og åbenbare sig.

Når motivation og sansen for den konkrete tilværelse ikke mere kan iscenesættes og fastholdes auditivt hallucineret, så må der andre midler til. Spådomskunsten opstår som en ydre iscenesat udkrystallisering af den latente mening. Dybdestrukturelt er det selvsagt individet selv, der læser den manifeste mening ind i udfaldet af spådomsproceduren (den mening som han på sin side på centreret-decentreret vis har fået ud af kulturens aktuelle bevægelser). Men i en kultur hvor begrebet om tilfældighed er meningsløst, tager det sig fænomenologisk – for ham selv og for alle andre – ud som som om, han læser et budskab og et direktiv ud af spådomsproceduren.

Jaynes giver et rids over spådomsprocedureernes psyko-historie: Fra simpel passiv varseltagning og regler forbundet hermed (når du ser begiven-

heden A – så skal du gøre B), hvilket kan fungere i en mindre kompliceret, overskuelig og naturbundet kultur – over mere aktive former som dette at kaste lod (f.eks. med knogler) samt mere frie tolkninger af udfaldet heraf, en tolkningsfrihed der bliver nødvendig i takt med, at der opstår flere valgmuligheder – til de mest komplicerede og iscenesatte spåningsprocedurer (f.eks. store ceremonielle dyreofringer og komplicerede studier af disses indvolde m.m.).

Når kulturen og samfundslivet bliver for kompliceret slår gudernes stemmer ikke længere til – auditiv hallucination er ikke længere tilstrækkeligt til at opfange og udtrykke de komplekse mønsteropfattelser – og slet ikke i et enkelt menneskes, en konges, psyke. Der må administreres i samarbejde, fælles mønsteropfattelse må udkrystalliseres på en fælles tilgængelig og anskuelig måde, og disse må omsættes til de påkrævede komplekse aktivitetsanvisninger. Disse stadig mere komplicerede og stadig mere aktivt udførte og fortolkede spåformer kan, siger Jaynes (s. 245), opfattes som exopsykiske tænkings- og beslutningsmetoder, der successivt er stadig tættere tilnærmelser til bevidsthedens struktur.

Vi kan fastholde *handlings*anvisende momenter i vores bevidsthed. Vi kan fastholde initiering, orientering og realisering i form af fænomenologiske handlingsmodeller. Men i overgangen til moderne bevidsthed må man i allerbogstaveligste forstand frembringe handlingsmodellerne konkret og håndgribelig *for sig* – manifesteret, ikke i en indre forestilling, men f.eks. i dyreindvolde.

Men der er flere kulturelle bevægelser igang i disse sammenbrudstider, der tilsammen frembringer den individuerede virksomhed med dens bevidste psyke og vilde handlinger.

Omkring 1300 f.v.t. drejer inskriptioner på bygninger m.m. sig ikke mere blot om bygherrens navn og umiddelbare attributter – men om hele hans *livshistorie* – hans dyder og aktiviteter opregnet i kronologisk rækkefølge – en sådan lineær opregning forudsætter en opfattelse af *tidsrum*: begivenheder ordnet i et begivenhedsrum med en udstrækning. Af Jaynes læst som en af begyndelserne til bevidsthedens spatiale egenskaber (s. 250f). I sammenhæng hermed opstår den narrative struktur i heltedigtene: dette at holde en række af begivenheder og et livsforløb sammen ved hjælp af et overordnet tema.

Og, vil jeg tilføje, i samme kulturelle bevægelse hvor motivation og social regulation selvstændiggøres, bliver nedskrevne love den *juridiske form* for regulation, og heltedigtene med deres anvisninger på det gode liv, bliver den nødvendige selvstændiggjorte *etiske form*: heller ikke moralen følger mere med som en indvendig del af den sociale motivation.

En anden kulturel kilde til dannelsen af bevidsthedsrummet kan ifølge Jaynes ligge i den påtvungne ophævelse af bystaternes isolation – den påtvungne omgang med *fremmede* der talte *fremmed* og gjorde *fremmede* ting, som ikke var udtryk for egenkulturens virksomhedsmønstre. Det kan, siger Jaynes, meget vel have ledt til folks 'mistanke' om, at der var noget *inde*

i disse fremmede folk som var anderledes og *grund* til deres fremmede og uforståelige opførsel.

»Det er derfor muligt at et individ ville tillægge andre et indre selv før han selv havde det ... Måske antager vi først ubevidst (sic) andres bevidsthed, og dernæst antager vi vores egen via generalisering.« (s. 217).

Endelig kunne det i disse århundrede med erobring, blodige overfald og brutal underkastelse under fremmede være forbundet med ren og skær overlevelsesværdi at raffinere evnen til at sondre mellem *dem og os/mig*.

»En mand der blev overløbet af invaderende fremmede, og som så sin kvinde voldtaget ville selvfølgelig umiddelbart slå tilbage, hvis han adlød sin stemme – og dermed sandsynligvis blive dræbt. Men en mand der kunne være eet på indersiden og noget andet på ydersiden, som kunne gemme sit had og sin hævn bag en maske af accept af det uundgåelige, ville overleve ... en mand der udadtil kunne adlyde og 'i sig' have et andet selv med sig ... som kunne smile til den mand han foragtede, ville være langt mere succesfuld m.h.t. at føre sin familie over i det nye årtusinde.« (s. 220).

Kort og godt: bedragets overlevelsesværdi kan have ført til dannelsen af et indre fænomenologisk jeg.

Kulturen som buffer – kulturel inert. Mere overordnet betragtet er grunden til, at civilisationerne som sådan ikke brød totalt sammen, at *kulturen* som et hele var der – og blev der. Det, der delvist brød sammen, var produktionsmåden og den regulerende *overbygning* – men disse momenter er langt fra de eneste virksomhedsmomenter.

»...mere komplekse kulturers inert i forhindrede tilbagevenden til stammelev. Mennesket var fanget i dets egen civilisation. Store byer er der jo simpelthen, og det massive vanemæssige arbejde fortsætter selv om den guddommelige kontrol forsvinder. Også sproget er en bremse for social forandring. Bikameral psyke var en følge af tilegnelsen af sprog og sproget havde på dette tidspunkt et vokabular, der krævede en opmærksomhed på civilisation i en sådan grad, at det nærmest umuliggjorde en tilbagevenden til mindst 5000 år tidligere.« (s. 216).

6. Dannelsen af den moderne bevidsthed

Alt i alt en iscenesættelse af kulturelle bevægelser i slutningen af det 2. årtusinde f.v.t. der dels på en progressiv måde tenderer mod under alle omstændigheder at ophæve den bikamerale psykekategori til bevidste

former, og dels på en mere tvangspræget og overlevelsesnødvendig måde giver disse tendenser et brutalt og forceret skub.

Hvordan kan vi psykologisk set forklare at psyken rent faktisk kan lade sig føre blidt og skubbes brutalt og dermed ophæve sig på denne måde? Psyken må jo have været i stand til det, siden det hele ikke endte i menneskehedens forsvinden eller blot endnu et periodisk sammenbrud hvorefter mindre omfangsrige og mindre ambitiøse bikamerale samfund atter en gang ville have blomstret op. Det er metaforiske operationer, siger Jaynes, der gør dette muligt.

Sprog og metaforiske operationer. Jeg har ved andre lejligheder (Bertelsen 1987 & 1988) været inde på at et af de afgørende psykedannende momenter er metaforer. En metafor er en operation hvor man bruger et velkendt billede af **A** som billede på et mindre velkendt **B**. På den måde har f.eks. mennesket egen krop indgået i identifikation og fastholdelse af en nye genstande – Jaynes: *sømhoved, nåleøje, stolarme, bordben* o.s.v. (s. 49).

Dybdestrukturelt kan metaforiske operationer bestemmes som dette at to virksomheder (m.h.t. genstanden **A** og **B**) involveres i hinanden på den måde at den betydning **A** har kommer til at betyde **B**. **A** er betyderen og **B** er den betydede.¹⁸⁾ Bemærk altså at metaforiske operationer kan bestemmes på et niveau, der ligger under eller før inddragelsen af sproget. Som sagt er sproget den til alle tider mest avancerede form for betydningsfastholdelser, og sproget har sin egen instrumentalitet, sine egne bevægelsesformer og muligheder – ikke løsrevet, men frigjort fra umiddelbar og mere håndgribelig omgang med omgivelserne. Derfor er sprogårede metaforer mere effektive metaforiske operationer.

Med disse bestemmelser kan vi sagtens følge Jaynes, når han siger at metaforer ikke bare er sproglige tricks. Langt fra – faktisk er metaforer sprogdudviklingens konstitutive grund. Selv et ord som 'er' (*am, is* på engelsk) er i sidste ende genereret metaforisk fra Sanskrit *asmi*: 'at ånde'. (s. 51).

Og ganske kort sagt: eftersom psyken kan bestemmes som betydnings-underside (h.h.v. de menneskelige forbindelser fra indersidens perspektiv) og eftersom betydninger frembringes ved at forskellige virksomheder metaforisk operationelt involveres i hinanden – så kan man sige, at psyken frembringes ved sprogårede metaforiske operationer. Det gælder også for bevidstheden.

Denne bevidsthed blev frembragt ved metaforiske operationer. Verden med dens rum, ting, personer, begivenheder, virksomheder, handlingsforløb var og er fortsat det metaforiske betydende, der opererer på og frembringer bevidstheden som det betydede. Bevidsthed *beskrives* ikke blot af metaforer, siger Jaynes (s. 56), metaforerne *frembringer* den faktisk (s. 58). Bevidsthed er en spatial analogi til verden, og mentale handlinger er en analogi til konkrete legemlige handlinger (s. 65). Der er intet i bevidstheden, som ikke er analogi til noget som først var i adfærden siger Jaynes (s. 66) parafraserende Locke – og måske også Freud.¹⁹⁾

Derved bliver det måske også mere klart, hvordan f.eks. selve spåningakten, ifølge Jaynes kan forstås som præliminær bevidsthedsakt. Spåning er en ydre handlingsmodel, der udkrystalliserer en mønsteropfattelse af en situation og virksomhedsudkast og som indsætter subjektet i en handlingsanvisning og et konkret handlingsudkast. Al denne iscenesættelse på ydersiden bliver det betydende, som opererer på betydningsundersiden og dermed frembringer et fænomenologisk betydet. Bevidstheden bliver det metaforisk frembragte fænomenologiske udtryk på indersiden, der for eftertiden gør det unødvendigt at gå omvejen over ydre udkrystalliseringer af sansen for den konkrete praksis og ydre handlingsmodeller.

Bevidsthed er den til alletider mest effektivt handlingsmodellerende fænomenologiske kortslutning mellem sansen for den konkrete praksis og realiseret virksomhed – der gør det muligt for mennesket at ville opfatte verden og at ville handle i den, på en anskueliggjort og foregribende måde.

Det analoge jeg. Nu skulle det også være lettere at redegøre for, hvorfor Jaynes faktisk kalder det, som jeg hidindtil har kaldt det fænomenologiske jeg, for det *analoge jeg*. En analogi er en afbildning, der punkt for punkt korresponderer med det, den er afbildning af. Et landkort er et oplagt eksempel på en analogi. Et analogt jeg er konkret knyttet til een handlingsmodel – det er perspektivet i een bestemt og konkret narrativ bevidsthedsakt. Det analoge jeg kan således – punkt for punkt – vandre rund i bevidsthedsrummet, snart som perspektiv i den ene, snart den anden konkrete oplevelse eller narrative akt. I sidste endé hidrørende fra dette at være subjekt i snart den ene snart den anden konkrete akt i verden.

Også indersiden kan frembringe metaforiske operationer. Således kan dette analoge jeg i sig selv være det *betydende*, der opererer på det, jeg har kaldt det fænomenologiske mig, af Jaynes kaldt for det metaforiske mig. Det metaforiske mig er den betydede fænomenologiske genstand, som via bevidsthedens metaforiske operationer er forbundet med det analoge jeg.

Alle disse konkrete analoge jeg'er kan på en identitetsskabende måde syntetiseres til eet overordnet jeg, der som eet perspektiv går igen i alle bevidsthedsakter – som det fænomenologiske sted hvorfra mange mulige handlingsmomenter og -modeller overskues, sammenholdes og udvælges. Her kan vi tale om eet selv, nemlig selvet som subjekt – tilsvarende kan vi tale om syntesen af alle mig'er som selvet som objekt.

Det oprindeligt betydede. Hvad i den førbevidste bikamerale psyke, kan nu have udgjort det, som på denne måde blev betydet og udviklet til at være bevidsthed? Selv om Jaynes kan have en tilbøjelighed til at formulere sig som om bevidstheden frembringes metaforisk ud af/ind i det tomme intet – så mener han det faktisk ikke.

Det, der allerede eksisterede i psyken, og som de bevidsthedsfrembringende metaforer kunne operere på, var de fænomenologiske sansemodaliteter

som allerede var forbundet med perception, aktivitet og virksomhed (j.v.f. Leontjev 1983, s. 138f).

Jaynes baserer sin analyse af de metaforiske operationer i perceptionen, på en analyse af Iliaden og græsk sprogudvikling i århundrederne derefter. (s. 257-292). Jaynes finder en udvikling, der går over fire faser: den objektive, den internale og den subjektive fase, hvor bevidstheden endnu ikke er blevet til. Først i den fjerde, den syntetiserende fase, dannes et egentlig bevidsthedsrum.

I den første objektive fase refererer de ord som vi har fejloversat som bevidsthedsreferende ord, kun til rent reaktive sansemodaliteter (og vi husker at sansen for det konkrete i den førindividerede psyke ligger i de dybdestrukturelle betydninger uden bevidsthedsmæssigt udtryk). Det, som bevidsthedsrummet skal 'indopereres' i, er i begyndelsen rene iagttagelser først og fremmest af ydre betydende begivenheder: en anden mand bevæger sig på samme måde, som også dyr gør det, og som blade i vinden. Og i kamp raser den anden mand frem på samme måde, som også et stormomstust hav gør det. Giv ham et spyd i maven – og han lægger sig som havet efter stormen. Grene slår imod hinanden og banker – hjertet banker. Skær grene ned – de holder op med at banke. Hug manden ned – hans hjerte holder op med at banke. Det er den første, den objektive fase, i sprogudviklingen. De ord, som alle senere skal komme til at betyde (!) mentale og bevidsthedsmæssige ting, refererer i begyndelsen kun til sådanne sansemodaliteter. På dette trin refererer ordene ikke til subjektivt introspicerede grunde til handling – der findes ikke nogen bevidsthed, der i denne forstand kan introspicere(s).

Den anden fase, den internale, er den hvor disse ord kommer til at referere til sansemodale opfattelser af noget ved individet selv: *han* bevæger sig – *hans* krop ryster og dirrer, rødmer af ophidselse og er spændt, når han går i kamp. *Hans* hjerteslag forandres, *hans* mave og *hans* åndedræt reagerer på en sensitiv og sikker måde på situationer omkring ham – forandringer i åndedrættet er udtryk hos *ham*, udtryk for hans sikre perception.

Overgangen mellem den første og den anden fase fremkommer i begyndelsen af sammenbrudsperioden. Når gudernes stemmer ikke mere er pålideligt handlingsanvisende øges stressniveauet og de kropslige reaktioners ledsagefænomener til det øgede stressniveau bliver i den grad markante, at de kræver deres egne betydnings-sathed ved metaforisk betydningsdannelse. F.eks.: havets rasen –> min rasen i kamp. Men disse nye betydninger og fænomenologisk-sproglige udtryk er stadig ikke noget, som individet kan angive som grunde til handling og har endnu intet med bevidsthed (om sig selv) at gøre.

Først i den tredje subjektive fase referer disse ord til egentlig subjektivitet og til subjektive bevidste handlingsgrunde: det er *på grund af* min rasen inden i, at *jeg* går i kamp. En af de helt fremherskende metaforiske operationer her er beholder-metaforen. En gud kan indgyde mig styrke ved at lægge

den *ind* i min rasen – den kan *rumme* styrke. Mit situationssensitive åndedrag kan *rumme* forskellige opfattelser af en situation som forskellige grunde til forskellige handlinger.²⁰⁾

Her har vi nu kimen til en bevidsthed i form af en række fragmenterede situationsopfattelser og handlingsmodeller – hver forbundet med en situationsperception.

»Vi kan kalde disse ord angående sindet, som senere kommer til at betyde sådan noget som bevidst funktion, for førbevidste hypotaser ... ((der)) er de antagede grunde til handling, hvis ingen anden grund længere er oplagt. I enhver ny situation, når der ikke længere er nogen guder, er det ikke individet der handler, men de førbevidste hypotaser som får ham til handle. På den måde er de sæde for de reaktioner og det ansvar som opstår i overgangen fra den bikamerale psyke til bevidsthed.« (s. 259).

Den fjerde og sidste fase er den syntetiske fase, hvor der dannes eet bevidsthedsrum og eet selv. Angtageligt i og med at hver af metaforenes legemlige oprindelse fortøner sig (ligesom vi kan tale om at 'være' uden bevidsthed overhovedet om dets oprindelse i sanskrit: 'at gro', j.v.f. s. 51) og smelter sammen i een fælles metaforisk *betydet*: bevidstheden som sådan.

I det følgende skema gives en oversigt over disse bevægelser mellem trin 1, 2, og 3 for nogle af de ord, som Jaynes analyserer.

	1. objektiv	2. internal	3. subjektiv
thumos (bevægelse)	en aktivitet eller agitation iagttaget hos en anden; både om kroppen og ting	egen kropslige agitation i forbindelse med krise; efterhånden term for handling og for styrke i kamp	beholdermetaforen: thumos er noget hvori der kan indlægges styrke – f.eks. af guderne
phrenes (lunger)	åndedræt og måske tale	forandring i eget åndedræt som udtryk for perciperet situation	beholdermetaforen: phrenes kan rumme genkendende information om en situation, udgangspunkt for handling
kradie (hjerter)	skælven og banken om kroppen og om ting	forandring i egen puls som udtryk for perciperet situation	beholdermetaforen: kradie kan rumme styrke der kan lægges heri af guder
noos (udsyn)	at se	lokaliseret i eget bryst! f.eks. at opleve med frygtløshed og styrke	beholdermetafor: fastholder det sete som i opfattelsen – i ens syn på sagen

Sproget er hurtigt og effektivt, og vi må formode at selve springet fra førbevidst form til bevidst form, når hele det kulturelle afsæt er beredt, foregår meget hurtigt, inden for måske blot et par generationer.²¹⁾

»Mens den nye bevidstheds universelle karakteristika, så som selvreferen- ce, bevidsthedsrum og narratisering kan udvikle sig lynhurtigt i kølvandet på nye sproglige konstruktioner, så kan civilisationens større konturer, kulturens store landskab som dette foregår i, kun forandre sig med geolo- gisk langsommelighed. Ting og sager og teknik fra tidligere tiders civilisa- tion overlever ueroderet i de nye tider og trækker de gamle slidte former med sig, som den nye mentalitet må leve i.« (320).

3. En vurdering af det Jayneske scenario

Hvad Jaynes præsenterer os for er et *psykologisk* bidrag til den filosofiske sjæl-legeme-problematik, nemlig en model for hvordan disse to grundkate- gorier hænger sammen m.h.t. det psykologiske genstandsområde. Det er en fænomenologisk model af den villende bevidsthed og dens opståen – *sent* – i menneskehedens og civilisationernes historie, affødt af og mulig- hedsbetingelse for udviklingerne på kultursiden.

»Hvis vore overvejelser har været korrekte, er det fuldt ud muligt, at der har eksisteret en menneskerace som talte, bedømte, overvejede, løste problemer og faktisk foretog sig det meste af de ting som vi gør, men som ikke var bevidste ... en civilisation uden bevidsthed ...« (s. 47).

Den moderne psyke efter år 1000 f.v.t adskiller ikke sig fra den forudgående psyke med hensyn til den grundlæggende kognitive kapacitet (eller det neurofysiologiske grundlag herfor), men derimod m.h.t. den sociale for- matering af den. Psyken som realkategori er blevet anderledes i og med at de kategoriserende sociale båndstrukturer er forandrede (Bertelsen 1988). Det, der kendetegner os og vore moderne psyker, er kognitivt set adgang til større viden, personlighedspsykologisk set en autonom livshistorisk udfor- met motivationsstruktur, orienterings- og realiseringsstruktur og fænomeno- logisk set at denne villende, mere vidende personlighedsstrukturerede psyke kan operere *i og med* et anskueliggørende og narratiserende bevidsthedsrum.

Denne psyke udformes som kultur-psyke-forbindelsens inderside. Som en genspejling af det sociale felt – dette kompleks af centrerede, decen- trerede og nu også individuerede praksisudkast, der fra nu af ikke mere kan opretholdes af upersonlige og ikkebevidste individer.²²⁾

Om at læse Jaynes – metodevurdering. Jaynes er både let og svær at læse. Han er let at læse, fordi hans metode er scenarioskrivningens metode. Han skriver levende, anskueliggørende, overbevisende – og forførende – på

den måde, der er karakteristisk for scenarioskrivningens mestre. Men lige så krævende scenarioskrivningen er i kunstnerisk henseende, lige så krævende er den som moment i den videnskabelige proces. Og her bliver Jaynes faktisk svær at læse.

Et scenario er først og fremmest en videnskabelig model. Ganske vist en model af en ganske særlig karakter: en model der på en anskuelig måde kan iscenesætte de kendsgerninger om folk, artefakter og lovmæssigheder vi sidder inde med og på grundlag af dette frembringe et levende billede af, hvordan det var. Til en videnskabelig model er der knyttet bestemte metodiske krav og retningslinjer, der skal opfyldes, for at den på videnskabelig nyttig måde skal kunne indgå i vores vidensdannelsesproces (de følgende synspunkter er uddybet i Bertelsen 1989, kapitel 3, se også Bertelsen & Hem 1986).

Modeller befinder sig midt i den cirkulære proces, der forbinder videnskabelig teoridannelse og det empiriske grundlag med hinanden. Ser vi den videnskabelige proces i retningen: *empiriske data* -> *teori*, så har modellen hypotesens form og funktion og kan via det teoretisk arbejde transformeres til egentlige teoretiske begreber angående det empiriske felt som dataerne er hentet fra. Ser vi den videnskabelige proces i den modsatte retning, *teori* -> *virkelighed*, så har modellen form af en anskueliggørende operationalisering af teorien: en anvisning af *hvad konkret* i den empiriske virkelighed teorien faktisk handler om.

Jaynes ofrer ikke retningen: *teori* -> *empiri* megen opmærksomhed. Han angiver ikke en mere almen eller overordnet teoretisk kontekst, hvori hans scenarioskrivning kan forstås som en operationalisering. Der er ingen elaboreret udviklingspsykologi, motivationspsykologi eller personlighedspsykologi. Derimod præsenteres vi for en veludviklet narrativ bevidsthedsteori og en veludviklet teori om sproglige metaforiske operationer som den operative forbindelse mellem sjæl og legeme. Han angiver ingen overordnet kulturhistorisk eller almenpsykologisk teori om den menneskelige psyke og dens udviklingsmomenter. En sådan teoretisk kontekst må man – som jeg f.eks. har forsøgt i artiklens første del – selv lægge uden om det Jayneske scenario. *Det gør Jaynes svær at læse.*

Hvis ærindet med scenarioskrivningen først og fremmest er hypotesedannelsen (til forskel fra hypoteseafprøvningen), og det er det nok hos Jaynes, så er det den anden retning: *empiri* -> *teori*, der er i forgrund. Også i den retning er Jaynes faktisk svær at læse.

Også i denne kreative retning er der krav, som ikke indfries af Jaynes. Scenariet skal i den retning vurderes efter dets *sandsynlighed* på følgende måde: 1) Omfanget og indholdet af de empiriske data modellen faktisk er i stand til at anskueliggøre og give et sammenhængende hypotetisk billede af. 2) Modellens overbevisningskraft, d.v.s. det omfang i hvilket disse empiriske data ikke kan fastholdes i en anden model, henholdsvis det omfang hvori vi 'lige så godt' kunne antage en anden eller flere andre alternative modeller for samme materiale. 3) Omfanget og indholdet af andre empiriske

data, som modellen ikke uden videre kan håndtere, eller som direkte er i modstrid med modellen, og som fordrer en alternativ og konkurrerende model. 4) Omfanget hvori scenarioskrivningen går ud over det konkrete, den umiddelbart handler om og peger på almene lovmæssigheder, der kan ophæves til teoretiske begreber.

Det er kun det første punkt Jaynes ofrer opmærksomhed. Hans scenarioskrivning omfatter faktisk et væld af historiske og arkæologiske vidnesbyrd. Men vi får ingen diskussion. Ingen diskussion af hypotese-kraften: forbindelsen til en almen psykologi. Ingen diskussion af mulige alternative modeller, ingen diskussion af uåndterlig historisk og arkæologisk empiri, der ikke (uden videre) passer ind i scenariet. Og de vidnesbyrd som Jaynes trækker frem, er ikke uden videre 'tvingende' i sig selv – de 'kræver' ikke det Jayneske scenario som det eneste rimelige.

Lad mig give nogle eksempler. Det ser ud til, at det overalt i verden var overgangen til agrikultur, der var indledningen til de forskellige civilisationer opståen og dermed også indledningen til den individuerede villende bevidste psykes, eller kort, personlighedens opståen. Men *hvorfor* gik mennesker rundt om i verden fra samler-jægtertilværelsen over til bondetilværelsen? Jaynes beskæftiger sig ikke med de dybereliggende grunde, fordele og ulemper i forbindelse med denne overgang.²³⁾ Blot siger han at økologien omkring floderne sammen med de sproglige kapaciteter (til decentreret virksomhed) udgjorde *mulighedsbetingelserne* hertil. En analyse af hvorfor agrikultur opstod – og hvorfor så mange *forskellige* civilisationer og psykeformer opstod rund om i verden giver Jaynes intet grundlag for at gennemføre.

Et andet eksempel: Jaynes anfører en række indicier på auditiv *hallucination* som den fænomenologiske psykeform – først og fremmest at folkene fra den gang *selv* skriver om dette i skriftstederne, og endvidere at hjernen (nu til dags) er sådan organiseret (m.h.t. sprogcentre og højre-venstrefunktionsopdeling) at det ikke er umuligt at psykens fænomenologi (dengang) var af en sådan art. *Måske* var der tale om faktiske metaforiske operationer hvor fænomener på indersiden, blev de betydende, der opererede på verden omkring – så den tog sig ud på en hallucineret måde – det kan vi ikke uden videre vide. Hertil kræves der nogle teoretiske analyser af principperne i metaforiske betydningsdannelser, som Jaynes ikke leverer.

Et tredje eksempel. Det sumeriske teokrati kan faktisk godt anskueliggøres i et helt andet scenario (her efter Klix, 1980, s. 181f):. I fredstid herskede et råd af ældste. I ufredstid valgte dette råd en hærfører, Lugal'en. Det er tænkeligt at Lugal'en efter krigssejr, succes og dominans over så mange mennesker, kan have fået smag for magten og en uvillighed til at afgive den igen, en tilskyndelse altså til at ophæve sig til konge. Det ville imidlertid vække modstand fra det magtfulde præsteskab side og Lugal'ens politisk-taktiske modtræk ville være at ophæve sig selv til også at være øverste præst, gudernes repræsentant og tjener – altså som teokrat. Hele den religiøse iscenesættelse, de imponerende Ziggurater, templerne og

statuerne var altsammen 'imponatorer', der alene skulle symbolisere teokratens, præsternes og fyrsternes magt over folket og legitimere udbytningen af det.

Et i sig selv lige så sandsynligt scenario der imidlertid forudsætter aktører motiverede af magtbegær, i stand til at udføre politiske rænkespil og iscenesætte ideologisk blændværk for at legitimere magten og udbytningen. Kort sagt: aktører med moderne subjektiv bevidsthedskapacitet (og det endda i en meget ufin og slet form).

Om det er det ene eller andet scenario, der er det rigtige, kan ikke afgøres alene af disse inddragede vidnesbyrd. De er som sagt i sig selv ikke tvingende i den ene eller anden retning. Så en afgørelse på *det* grundlag må falde i korrespondance med en almenpsykologisk og kulturhistorisk teordannelse.

Og det er her vi kan lære noget af Jaynes. Implicit i hans scenarioskrivning ligger der en alvorlig problematisering af vores (og ikke mindst psykologisk uskoledede arkæologers og historikers) ureflekterede hang til at læse vore egne psyke kategorier ind i historisk materiale og uden videre udstyre scenariernes aktører med subjektiv, villende bevidsthed. D.v.s. uden at tage stilling til 1) at sådanne aktører dog ikke kan have eksisteret gennem hele menneskelinjens historie, og 2) hvornår sådanne kan tænkes at træde ind på scenen.

Kultur og psyke bliver til ved hinanden i en gensidig forbundethed: udsving på ydersiden bliver mulighedsbetingelse for og begunstiggelse af udsving på indersiden, hvilket på sin side bliver mulighedsbetingelser for udsving på ydersiden igen, o.s.v. Nogen gange er svingningerne i medtakt, d.v.s. at kulturpsykens tilblivelse foregår progressivt og harmonisk, og andre gange er svingningerne i modtakt, d.v.s. at tilblivelsen går mere kantet, brutalt og endog katastrofepræget for sig. Det afgørende spørgsmål, Jaynes scenarioskrivning lærer os at stille er spørgsmålet om *hvilke svingninger i kulturpsyken* der frembringer den villende bevidste aktør. Og dette må besvares på en empirisk og en teoretisk måde: gennem en analyse af hvilke virksomheds-, samfunds-, kultur- og civilisationsformer der kan oppebæres af psyker uden involveret bevidsthed og vilje – og en iscenesættelse af de historiske og arkæologiske vidnesbyrd, der kan (og ikke kan) forstås sådan.

Tematiske spor for scenarioskrivningen. Vi kan, ved at gå baglæns, gennem tiden erfare at den moderne psykeform, den bevidst villende personlighed, gradvist forsvinder.

Eet ud af mange kulturelle spor hvori dette kommer til syne, er sporet tilbage ad de græske dramaer og den græske poesi og arten af de problemstillinger, dilemmaer eller *konflikter* der tematiseres heri (j.v.f. Bertelsen 1988). Et af de sidste steder, i denne baglæns søgning, hvor vi med rimelig sikkerhed kan finde noget der ligner vores psyke kategori er i Europides dramaer, f.eks. i *Bacchae*, der kan ses som et udtryk for den *Dionysiske problemstilling*, nemlig forholdet og konflikten imellem ganske almindelige

menneskers driftsbetonede bestræbelser og lyster på den ene side og ansvarligheden over for handlingens sociale konsekvenser på den anden side. Europides figurer står over for at skulle træffe valg mellem forskellige typer af indre motiver. I Sophocles dramaer befinder vi os på tærsklen til personligheden. De valg som Sophocles individer står over for at skulle træffe angår valg mellem forskellige former for ydre praksisudkast: familiens versus statsmagtens. Går vi blot få hundrede år tilbage finder vi ikke mere denne art af konflikter og valgtyper som indicier på moderne psyke. De homeriske helte har intet valg og ingen valgkonflikt. Deres problem er derimod hvordan de individuelt kan mobilisere præcist den kapacitet, der skal til for at udfylde heltens plads og funktion i den sociale orden – metaforisk udtrykt som evnen til præcist og uopsætteligt at følge gudernes bud. For lidt og for meget er lige dårlig. For lidt betyder at man er antihelt og hjemfalden til udskamning. For meget betyder at man gør sig for meget guderne lig (hybris) og bliver hjemfalden til gudernes straf (nemesis). Endnu længere tilbage finder vi Gilgamesh-eposet fra Babylon omkring 1900 f.v.t. Også dette digt beskæftiger sig med heltens gyldne middelvej. Det er endvidere spændende ved at tage centrale regulationsproblematikker op: Grænsen for hvor groft kongen (Gilgamesh) kan tillade sig at behandle/udnytte sine undersåtter. Endvidere fordele og ulempe ved at miste sin dyriske tilværelse til fordel for kulturens luksustilværelse (vennen Enkidu).

Ad sådanne konflikt-tematiske spor, hvormed kulturens samtidige har bestræbt sig på at identificere og fastholde menneskelige forhold, må vi altså meget præcist kunne følge den moderne psykes tilblivelsesproces.

Vi kan også vende helt om – nærme os den moderne psykes tilblivelse fra den modsatte side og ad helt andre spor, d.v.s. ikke personlighedsdynamiske men f.eks. kognitive spor.

Se f.eks. på den Sumeriske civilisation der blomstrede mellem Eufrat og Tigris omkring 3500-3000 f.v.t.: Byer med op til 10.000 indbyggere, en stor befolkning der kræver et effektivt landbrug, og det vil først og fremmest sig effektive overvandingsanlæg. Sådanne store omfattende overvandingsanlæg kræver en overordnet teknologisk planløsning (så de fjerneste marker får deres del), en administration (hvornår skal der lukkes op for de forskellige grøfter og kanaler), et militært forsvar (overvandingsanlæggene var faktisk den achilleshæl som kunne rammes af fjendtlige folk og sætte bystaten ud af spillet). Vi ved også at Sumererne har bedrevet ganske omfattende handel med fjerntliggende egne (f.eks. metaller fra Tyrkiet, ædelstene fra Afghanistan, træ fra Libanon) hvilket på sin side må have krævet ganske omfattende arbejdsdeling og planlægning. En omfattende social regulering har også været nødvendig fordi den sumeriske civilisation i høj grad var decentreret med en lang række sociale, socioøkonomiske og kulturelle differentieringer (fagdifferenciering i en lang række fag som landbrug, håndværk, handel, administration – lagdifferenciering i slaver, gældsbundne småbønder, storbønder, finansfolk, præster, fyrster – kulturdifferenciering, f.eks. uddifferenciering af forskellige kunsthåndværk, o.s.v.).

På Hamrimsletten ved Diyala-floden (øst for Tigris) ligger en ganske bemærkelsesværdig sumerisk bygning (udgravet af et dansk hold, Thuesen 1984) som har flere panderter rundt om på sletten, og antagelig har tjent militære formål: en rund bygning, 4,5 meter høj, og med en diameter på 25 meter. Det mest bemærkelsesværdige er at den har haft et kuppelformet loft med en spændvidde på over 4 meter. Sådanne cirkulære og kuppelformede bygningsværker er ganske stærke – når de er *færdige*. Men det kræver en ganske godt gennemtænkt procedure at rejse en kuppel (det er først de *sidste* sten der får det hele til at være selvbærende) og en ganske god indsigt i statik.

Alt i alt får vi et billede af en Sumerisk civilisation med højkompliceret decentrisk virksomhedsstruktur. De *psykologiske* mulighedsbetingelser for en sådan civilisation må vi forklare ved hjælp af betydningsbegrebets kognitive og konative sider. Alene sådanne praksisudkast (betydningsydersider) som gennemtænkte vandingsanlæg og bygningsstatik fordrer højtudviklede kognitive kapaciteter (betydningsindersider) og en lang række operative enkeltperspektiver der skal kunne *holdes sammen i eet overordnet kognitivt handlingsperspektiv*. Også den politiske organisering, fordelingen af de samfundsmæssige ressourcer på institutioner som handelskaravaner, militær osv. må have fordret at mange operative enkeltperspektiver kunne *holdes sammen af eet overordnet perspektiv*. Tilsvarende krav gør sig gældende på betydningernes konative sider: en forøget decentri i den samfundsmæssige virksomheds- og motivationsstruktur (en mangfoldighed af arbejdsområder at satse på, en mangfoldighed af kulturelle aktiviteter at vælge mellem/deltage i, en mangfoldighed af institutionelle indplaceringer osv) fordrer i stigende grad at de mange konative enkeltperspektiver kan overskues, gøres valgbare og *holdes sammen i eet overordnet konativt perspektiv*.

Alt i alt betyder en sådan samlet overordnet perspektivdannelse at betydningsindersiden, psyken, i stigende grad adskiller sig fra og selvstændiggøres i forhold til betydningsydersiden som et selvstændigt indre autonomt initierende perspektiv.

Jeg antager at vi må kunne formulere en lovmæssighed, der går ud på, at der i selve udviklingen af decentriske betydningsstrukturer ligger et kipunkt, der fører til et spring mod en højere psykisk orden eller psykekategori: Selve den kognitive/konative udvikling af stadig flere operationelle perspektiver har ført til dannelsen af eet overordnet perspektiv – eet autonomt selv, en individueret psyke. Min antagelse er altså, at der i selve de svingninger, der ligger i kultur-psykens dybdestruktur, dens virksomheder og betydningsdannelser på inder- og ydersiderne, ligger lovmæssigheder der i sig selv vil føre en stigende decentrerethed til ophævelse i individuerethed. I denne overgang fra decentrisk til individueret virksomhed dannes dermed egentlige handlinger som psykeforbindelsernes praktiske format – og dermed de handlingsmomenter (initiering, orientering og realisering) som udgør viljen.

Jeg antager endvidere at sådanne stadig mere komplicerede betydningsstrukturer med deres store mængder af information, problemstillinger og bearbejdelser allerbedst overskues og håndteres i anskuelige modeller – i narrativt-visuelle modeller. En fordring der må have begunstiget fremkomsten af en fænomenologisk bevidsthed.

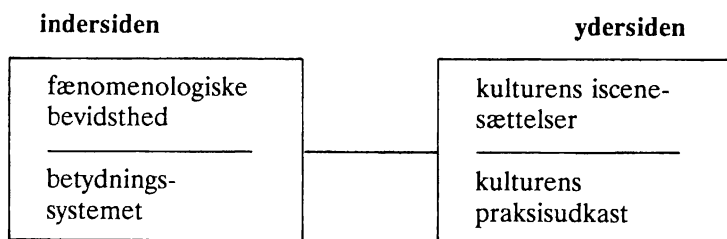
Og det er præcist her Jaynes kommer ind i billedet. Hans måde at læse kulturhistorien på kan forklare os hvordan disse dybdestrukturelle *tendenser* i det hele taget kunne *tage form* og blive til oplevende og villende bevidsthed.

Som overalt i evolutionen går udviklingen også her over de forhåndenværende søms princip. For hånden var den bikamerale psykes dybdestruktur med dens konkrete sans for motivation/regulation/handlings-initiering, fænomenologisk udtrykt i den perceptuelle psykes sansemodaliteter. På denne betydningsundersidernes udtryk kunne mangfoldigheden af praksisudkast med *hver deres* decentrerede *perspektiv* operere metaforisk og danne en genspejlende struktur i betydningsundersiderne.

Metaforernes betydere og de 'billeder' hvori de blev båret var først og fremmest kulturens emner, artefakterne, begivenhederne, institutionerne og ikke mindst de sociale regulationer: de kulturelle iscenesættelser af den sociale regulation (som de *billedbårne* betydninger) fra religiøse ceremonier, over fortolkende spådomskunst og til digte, dramaer og fortællinger.

Men det Jayneske scenario kan ikke læses i sig selv. Det ville efterlade et indtryk af, at det alene er et sammenbrud i de religiøse iscenesættelsers sociale regulation, der har fremtvunget bevidsthedsdannelsen via de metaforiske operationer. Disse bevægelser er imidlertid kun overfladebevægelserne i kultur-psyke-forbindelsens svingninger. Det de afspejler er de dybdestrukturelle tendenser i kulturpsykens udvikling mod *grænsen for decentrisk organisation*.

KULTUR-PSYKE-FORBINDELSEN

Figuren (der kan ses i en mere udarbejdet form i Bertelsen 1988) viser kultur-psykeforbindelsen med dens inderside og yderside og med dens overfladestruktur og dens dybdestruktur. Det Jayneske scenario vedrører først og fremmest bevægelserne i overfladen og her endog kun den (lille)

side af kulturen der har med den direkte statslige iscenesættelse af den sociale regulation at gøre. Hele mangfoldigheden af øvrige kulturelle udtryk berøres ikke. Det vedrører ikke de dybdestrukturelle lovmæssigheder og det vedrører ikke det gensidige forhold, der må være mellem betydnings-systemets og bevidsthedens udvikling som gensidige mulighedsbetingelser for hinanden.

NOTER

1. Bevidsthedstermen anvendes i en mangfoldighed af betydninger. Af antropologiske psykologer som f.eks. Leontjev (1983, s. 137) Mammen (1983, f.eks. s. 228) og Engelsted (1984, f.eks. s. 206) dækker bevidsthedstermen over et begreb om en bestemt kvalitet ved virksomheden som sådan – nemlig dens fundamentale samfundsmæssige kvalitet. Med denne brug af bevidsthedstermen taler man om menneskets bevidsthed på tidspunkter i udviklingshistorien lang tid før der dannes en psykisk kapacitet til »at der kan opstå indre handlinger og operationer, der sker 'i hovedet', på 'bevidsthedens plan'«. Denne brug af ordet refererer først og fremmest til den motivationelle indstilling: at anskue og færdes i verden på en måde der indikerer at man har en politisk bevidsthed om den – eller forholde sig til sit eget og det andet køn på en kønsbevidst måde. Men taler vi om *menneskelig* virksomhed, så er denne form for socialitet allerede fremhævet og behøver ikke yderligere kvalifikation.

I denne artikel anvendes bevidsthedstermen først og fremmest i fænomenologisk betydning (svarende til Jaynes brug af ordet), d.v.s. som betegnelse for et begreb om evnen til at kunne identificere og forudgribe situationer, begivenheder og handlinger ved at at kunne 'se' det for sig – fastholde det i den perceptuelle psykes sansemodaliteter (se også Leontjev 1983, s. 138f).

I denne sidste sammenhæng bruges termen bevidsthed også nogen gange eksplicit refleksivt: man er bevidst når man er bevidst om *at* man er bevidst og bevidst om *det* man er bevidst om... I nærværende brug af ordet bevidsthed sondres der i stedet mellem to former for bevidsthed: *situations*bevidsthed og en refleksiv udgave heraf, nemlig *selv*bevidsthed.

2. *Dualismen*. Descartes eget forslag var dualismen: de to grundkategorier eksisterer side om side som grundforskellige og de forholder sig til hinanden ved former for vekselvirkning. Men hvordan kan noget grundforskelligt vekselvirke? spurgte allerede samtiden (f.eks. Hobbess) – og Descartes blev nødvendigvis svar skyldig, eftersom der i vekselvirkningsbegrebet ligger at to ting udveksler noget de er fælles om.

Idealistisk monisme: Man kan så i stedet antage at de to grundkategorier er identiske og lig sjælen. Den subjektive idealisme afviser, at man meningsfuldt kan tale om 'det derude', som noget i sig selv (objektivt) eksisterende – eftersom vi *kun* har kendskab til det som *indhold* i vores erkendelse/oplevelse af det. Kun dette subjektive indhold kan siges at eksistere. Et sådant synspunkt fører hastigt til solipsisme, og det har den objektive idealisme det knap så godt med – blandt andet fordi vi ikke rigtig kan komme uden om, at dette indhold herinde kommer fra omverdenen, at vi dog også lærer det af andre, udvikler det i snak med andre, endog får det overdraget fra tidligere tiders længst døde tænkere via bøger, ja via vores hele kultur. Bevidsthedsindholdet er grundlæggende overindividuel indhold, overbåret af kulturen, af videnskaberne – af verdensånden.

Materialistisk monisme: Den subjektive idealisme har givet masser af god inspiration specielt angående oplevelsens struktur, proces og indhold – men al-

ligevel på en helt skæv måde, eftersom den kommer til at sige at bevidstheden frembringer sig selv og sit eget indhold. Det der går skævt for den subjektive idealisme er at den ikke forstår at indholdet i bevidstheden er en genstandsmæssiggørelse af et objekt, d.v.s. de sider ved objektet der fremtræder og får betydning i og med subjektet sætter sig i erkendende og handlende forbindelse med det.

I forbifarten bemærket: jeg bliver nogen gange spurgt om hvorvidt jeg ikke 'bytter om' på termerne genstand og objekt (skulle det ikke snarere være: 'genstande gøres til objekt for subjektet'). Men ret beset er et objekt vel det der eksisterer *objektivt* altså uafhængig af et subjekt, mens genstand (gengenstand) ikke er en ting, men derimod er det, der eksisterer i og med det *stilles over for* det erkendende subjekt.

Den objektive idealisme har imidlertid på afgørende vis lært os, at indholdet i vores sjæl er transindividuel og transhistorisk. Men hvor kommer denne verdensånd så fra, vil mange spørge – og kun give sig tilfreds med et svar, der på afgørende vis forankrer den i en verden, der har eksisteret allerede før mennesket. Antagelsen er, at de to grundkategorier begge vedrører den materielle verden. Inden for materialistisk monisme findes der retninger, der alligevel ikke rigtig er i stand til at holde fast i, at der er tale om to grundkategorier – at sjælen og alt hvad der vedrører denne, har sin egen eksistensform, sin egne lovmæssighed, sin egen indvirken på verden m.m. Det gælder f.eks. den hårde neurofysiologiske psykologi, der vil reducere bevidsthed til et ren epifænomen til somatiske processer – eller den hårde behaviorisme der vil reducere bevidsthed til ren adfærd.

3. F.eks. det græske teater kan vise sig at have haft en temmelig afgørende indflydelse på udviklingen af personkategorien i det antikke Grækenland – og d.v.s. den socialisering hvorved menneskelige individer *bliver til* som personer. Forskellige roller udspiller sig på baggrund af et kors medkommentering – altsammen forenet i et overordnet narrativt plot. Jeg antager (se f.eks. Bertelsen 1988, 33f) at denne iscenesættelse på den kulturelle yderside kan have haft afgørende del i den metaforiske operation der har frembragt personligheden som *betydet* kategori. Jeg antager endvidere at dramaet og dets udvikling er en kulturel *egenbevægelse*. Dette kan antages *uden at* forfalde til den form for diskontinuitetstænkning der siger at narrativer og dramaer er strukturer der opstår af sig selv og ikke af den verden de handler om. Misforstå mig ikke: det græske teater var bestemt ikke tant og fjas alene, men også tant og fjas er iscenesættelser og håndgribelige udkrystaliseringer af det virkeligelivs betydningsmønstre.
4. Med 'stort set' menes at der selvfølgelig er en række individuelle differentieringer i en sådan gruppe, nemlig efter hierakiske tilhørsforhold, køn, alder og måske også temperament.

Bemærk at begrebet centreret virksomhed *ikke* er et begreb om det særligt menneskelige der adskiller os fra dyrene. Det peger på den fundamentale form for social regulering som vi har til fælles med sociale dyr, en regulering på grundlag af hvilket det særligt menneskelige kan *oprettes og opretholdes*. Springet fra dyr til menneske skal følges langs en *anden egenskab* ved virksomhed, sandsynligvis egenskab: den uegennyttige afhændelse af føde og fødedeling (J.v.f. Leakey & Lewin 1982 samt Engelsted 1984), d.v.s. ved overgangen fra individuel fouragerende fødesamling og konsumering *på stedet*, til fælles indsamling, *hjembæring* og deling af føde. Dette spring er blevet foretaget i løbet af den centrerede virksomheds epoke som strækker sig mere end 10 millioner bagud i tiden. Men hvornår mere præcist? Overgangen til *fødeindsamling* må have begunstiget en udvikling hvor arme og hænder er blevet frisat til hjembæring af den føde som ikke blev spist på indsamlingsstedet og som var i overskud til deling måske først og fremmest mellem mor og unge. Det på sin side begunstiger udviklingen af opret gang der har eksisteret i ca. 4 millioner år (*Australopithecus Afarensis*). Så

måske for mellem 4 og 2 millioner år siden (j.v.f. næste note, se også Engelsted 1984, s. 256f).

5. Hvornår kan decentreret virksomhed være opstået? De ældste efterladenskaber vi kender til er ca. 2 millioner år gamle stenredskaber (Østafrika – Oldovai). Herfra og i næsten 2 millioner år forbliver denne stenteknologi *stort* set uforandret (selv om der optræder kvalitative ændringer for ca. 1/2 million år siden). Det understøtter en antagelse om at redskabsfremstillingen er blevet formidlet ved immitation (tempospatialt nærvær). Først for omkring 30.000 til 40.000 år siden dukker der kvalitativt nye redskaber op samtidig med at der dukker rene kunstgenstande op. Sådanne kunstgenstande er, om noget, materielle udtryk for selvstændiggjorte decentrede betydningsdannelser. Også rituelle begravelser må være vidnesbyrd om at individerne har haft en sådan decentreret betydning for hinanden. Der findes Neanderthalgrave (Irak), 60.000 år gamle, hvori der har været nedlagt gule og blå blomster, og hvor nogle af skeletterne vidner om at individerne har været kommet overordentlig slemt til skade, men har levet længe efter, og altså antageligt passet og plejet af andre.
6. Måske sprog i form af sang. Sang indgår faktisk i mange slags virksomheder der kræver koordineret og vedholdende anstrengelser: f.eks. markarbejdssange eller sømændenes sange til forskellige arbejder om bord, o.s.v. Sangen rummer i sig rytmen (den tidlige organisering), vedholdenheden og gentageligheden.
7. Underforstået at man kan *vill*e a) underkaste sig andres tvang – eller gå imod den – b) være asocial eller det modsatte.
8. Viljesbegrebet er måske det mest omdiskuterede i humanvidenskaberne og det kan derfor forekomme noget hasarderet at ville bestemme det i nogle ganske få afsnit i en artikel. Viljesbegrebet har under alle omstændigheder på den ene eller anden måde været tilknyttet handlingsbegrebet - man taler da også gerne om *viljesakten*. Det, der adskiller de forskellige viljesbegreber fra hinanden er *hvilke momenter* i den samlede handlingsproces, de refererer til. Som sagt kan handlingsprocessen deles op i tre overordnede momenter: *initiering, orientering* og *realisering*, og efter mit bedste skøn kan der gives en ganske udtømmende oversigt over de betydninger viljesbegrebet har været tillagt på grundlag af denne inddeling: 1) *Initiering*: vilje som den igangsættende energi. 2) *Orientering*: vilje som autonom styring og forvaltning af energierne – udvælgelse, beslutning, målretning. 3) *Realisering*: viljen som modstandsovervindelse og afledningsundgående vedholdendhed og beslutsomhed.
Faktisk benytter jeg en ganske enkelt algoritme: hvis noget ser ud til at kunne knyttes til en flerhed af kategorier, så er det (nok) fordi det tilhører en af disse kategoriers overkategorier.
9. Disse fænomnologiske handlestrukturer har været genstand for undersøgelser i det tidligere projekt »drøm og Psykoterapi« og det nuværende projekt »Psykyodynamisk Semantik« – Begge Psykologisk Institut, Århus Universitet.
10. Den kulturhistoriske opfattelse korresponderer med den udlægning af evolutionsteorien der siger at arterne ændrer sig som *følge af* ændringer ændringer i i deres tilværelses- og adfærdsformer. Ikke omvendt! De første hominider begyndte ikke en samler-fødedelings tilværelse fordi de fik evnen til at gå på to ben og bruge hænderne til at bære sager hjem – men omvendt: fordi de ændrede adfærd i retning af samlervirksomhed blev de bedste 'bedste bipedalister' begunstiget. De udviklede ikke raffineret fødedelings-socialitet fordi de fik større hjerne og mere psykisk kapacitet – men omvendt: individer med større psykisk kapacitet blev begunstiget i sådanne sociale tilværelsesformer.
11. Jeg kan ikke komme rundt om hele Jaynes projekt i denne artikel. For det første kan jeg selvfølgelig langt fra gengive rigdommen i hans scenarioskrivning – og han bør faktisk læses alene for dette. For det andet er der to store emner jeg må lade ligge: Hele kapitlet om neurofysiologiske fund der understøtter

muligheden for bikameral funktionsopdeling og auditiv hallucination. Endvidere hele den tredje og sidste del af bogen hvori han diskuterer hvilke spor af bikameral psyke der er i den moderne psyke.

12. Jaynes kalder det for 'analogt jeg' – men det kræver en begrundelse som vi først når frem til længere fremme i artiklen.
13. Jaynes kalder det for metaforisk mig – hvilket vi ligeledes vender tilbage til senere.
14. Man kan faktisk godt undre sig over hvorfor netop området omkring Eufkrat og Tigris blev en af den moderne civilisations vugger: Der er og var meget varmt om sommeren, Tigris er en vild flod – Eufkrat er en træg flod der om sommeren forvandles til halvt udtørrede sumpområder. Deres oversvømmelsestider passer endvidere ikke alt for godt sammen med høsttidspunkterne. På den anden side har netop denne uregerlighed selvfølgelig været en tilskyndelse til at udvikle kulturelle og civilisatoriske modtræk (overvandingsanlæg).
 Netop denne uregerlighed til forskel fra Nilens stabilitet kunne måske også være en af grundene til forskellen på det Mesopotamiske Stewart-konge-teokrati og det Ægyptiske gude-kongeteokrati: Eufkrat-Tigris skal mødes med en 'tjenende' indsats på en anden måde end den stabile og 'guddommeligt pålidelige' Nilen.
15. Jaynes har en spændende sprogteori der går ud på at sprogudvikling og virksomhedsudvikling er gensidigt forbundet og at det sætter sig arkæologiske spor: De første sprogelementer opstår omkring 40.000 f.v.t. som modificeringer af signaler (ændring ved omlyd). Imperativer opstår omkring 25.000 f.v.t. og kommer til udtryk i redskabsfremstillingens innovation. Navneord opstår omkring 25.000 - 15.000 f.v.t. og kommer til udtryk i billedkunsten. Navne opstår 10.000 - 8.000 f.v.t. og kommer til udtryk i grave.
16. Iliaden: nedskrevet omkring år 900-850 fvt på grundlag af ældre mundtlig overleverede digte gengivende begivenheder fra måske omkring 1230 fvt. (Jaynes s. 69).
17. Bemærk at vi her kun taler om de bikamerale civilisationer omkring Eufkrat og Tigris. Der har ifølge Jaynes været bikamerale civilisationer overalt i verden således også i Mellem- og Sydamerika, f.eks. de store Inka-riger. »...måske det mest indtryksfulde af alt er den måde hvorpå dette store empirium blev erobret. Den umistænksomme sagtmødighed blandt de overvundne har længe været et af de mest fascinerende problemer mht den europæiske invasion af Amerika. ... Hvordan kunne et imperium hvis armeer havde triumferet over et halvt kontinent blive overvundet af en lille gruppe på 150 spaniere tidligt på aftenen den 16 november 1532? Er det muligt at det var en af de få konfrontationer mellem subjektivt og bikameralt sind og at der for alt dette som Inca Atahualpa blev konfronteret med - disse grove mælkehudede mænd med håret sjaskende fra deres kinder istedet for at gro ovenpå, så det så ud som om deres hoveder vendte forkert, beklædt i metal, med bortvendte øjne, ridende på mærkelige lamalignende kreaturer med sølvhove, ankommet som guder i gigantiske fartøjer ... over havet som for inkaerne var usejlbart – at der for alt dette ikke var nogen bikameral stemme kommende fra solen eller Cuzcos gyldne statuer, i deres blændende tårne. I det de ikke var subjektivt bevidste og ude af stand til at bedrage eller at narratisere andres bedrag, blev Incaen og hans fyrster overvundet som hjælpeløse automater.« (Jaynes 1982, s. 160).
18. Jaynes terminologi for metaforer er en anden. Svarende til *betyderen* taler han om *metaphieren* (og *metafytere* kaldes *paraphiere*), og svarende til *den betydede* taler han om *metaphranden* (de *med-betydede* kaldes *paraphrander*).
19. Locke: der er intet i forstanden som ikke først har været i erfaringen. Freud: der er intet i system BV som ikke først har været i system UBW.

20. På den 8. Human Science Research-konferencen 1989 i Århus, talte Donald Polkinghorne om blandt andet om Johnson og Lackoffs (sikkert Merleau-Ponty-inspirerede) opgør med postmodernismen. En af grundtankerne her er at vores tænkning er forankret i vores i allerbøgstaveligste forstand legemlige væren i verden – via grundmetaforer. Vores kropslige praksis i verden er det første og det der bliver *betyderen* for vores tænkning. Interessant nok henviser også Lackoff til at beholdermetaforen (at noget rummer, eller bærer rundt på noget andet) er det metaforiske konstituerende grundlag for vores logiske forståelse, samt metodologiske forståelse af f.eks. at delen rummes i helheden o.s.v.
21. I det hele taget er tanken om lynhurtige kvalitative spring ikke fremmed for den evolutionsteoretiske tænkning. Thomsens argumentation lyder »Nye arter dannes hyppigst ved, at en population ved geografisk isolation ((eller: miljø-adfærdsmæssig isolation, m.t.)) adskilles fra de øvrige populationer inden for arten. Hvis adskillelsen varer tilstrækkelig længe, kan der opstå reproductiv forplantningsbarriere mellem den isolerede population og moderpopulationen. Når det er sket, dannes en ny art. Processen kaldes geografisk eller allopatrisk artsdannelse. Da den isolerede population som regel er lille, vil ændringerne i forhold til moderarten kunne ske meget hurtigt. Reproductiv isolation kan måske opnås på nogle få hundrede eller tusinde år. Hvis den nye art finder egnede livsbetingelser og vokser i antal, vil perioden med hurtige genetiske og morfologiske ændringer afløses af en mere stabil periode. Arten vil nu først og fremmest forsøge at holde fast ved det livsrum, den har opnået.« (Thomsen 1985, s. 117f).
Endnu hurtigere går det selvsagt hvis vi har med formændringer i et 'plastisk' materiale at gøre. I denne henseende er den menneskelige psyke superplastisk – i princippet skal der ikke meget mere end et par generationer til før at kultur-psyken afgørende har forandret sig: det sociale felt bæres og formes af de individuelle psykeformer og socialiserer på sin side de nye opvoksende individers psykeformer (j.v.f. Katzenelson 1988, Bertelsen 1988).
22. Denne lagdeling kunne svare til lagdelte aspekter af psyken: fundamentalt set er vores psyke centreret, d.v.s. vores personlighed formes i og af fælles sociale bånd imellem mennesker. Lidt mere konkret bestemt er vores psyke også decentreret, vi bliver til som personer i hver vores livshistoriske indplacering i de sociale netværk, i hver vores perspektiv herpå. Og endelig er vi i og med vores helt konkrete tilværelse individuerede, har en egen autonomi i vores motivationsstruktur m.m.
23. Således er der en del forhold der faktisk taler *imod* fordelene ved agrikultur. Vi ved fra moderne samler-jægerkulturer at de ikke bruger hele dagen på ren overlevelsesaktivitet (jagt og samling). De har faktisk masser af tid til overs til kulturelle aktiviteter af enhver art. Det rokker ved argumentet om agrikultur opstår fordi den frisætter ressourcer til kulturel aktivitet. Man kan godt tænke sig, at det for samler-jægerne i overgangsperioden 10.000 f.v.t. har firsat endnu mere tid hvis de f.eks. har holdt slagtedy (geder) og har haft en planteavl/-indsamling med henblik på disse dyrs fodring. Men derfra og så til det *sure slid* som dagligdagen må have været for langt de fleste mennesker i de sotre flod-civilisationer 5.000 år senere er der en lang og ikke umiddelbart forståelig vej. Man har regnet ud, at 10-15% af landbrugsproduktionen i f.eks. bystaten Uruk kunne afses til folk der ikke var beskæftiget ved landbruget (Hermansen 1986). Regner man med at Uruk med opland har haft en befolkning på ca. 50.000 så ville højst omkring 6.000 mennesker, beskæftiget uden for fødevareproduktionen, kunne brødfødes. Af disse ville en del være beskæftiget med anden grundlagsproduktion: byggeri, smedning m.m. og kun en lille del af befolkningen ville altså i den forstand være frie til rent kulturelle sysler. For det første må en sådan arbejdsdeling i surt slid og kulturel sysling have været baseret på stærke former for social regulation (f.eks. den nære overensstemmelse mellem social kontrol

og motivation). For det andet må det enten have været umuligt for den slidende del af befolkningen at bryde ud af bystatens (geografiske) rammer for at 'hygge' sig med jagt og fødesamling – og/eller det må have været yderst ønskværdig af rent kulturelle grunde at forblive i sliddet.

LITTERATUR

- BERTELSEN, P. & HEM, L. (1986): En overordnet forskningsmodel. *Psyke & Logos*, 7, 109-151.
- BERTELSEN, P. (1987): *Terapeutiske metaforer. Psykoterapi i virksomhedsteoriens perspektiv*. København. Dansk Psykologisk Forlag.
- BERTELSEN, P. (1988). Kategorier, modeller og metaforer i kulturpsykologi. *Psyke & Logos*, 9, 23-59.
- BERTELSEN, P. (1989): *Analyse af terapeutiske processer - Bind I-II*. Psykologisk Skriftserie Aarhus. Vol. 14 (6-7).
- ENGELSTED, N. (1984): *Springet fra dyr til menneske - en argumentationsskitse*. København. Dansk psykologisk forlag.
- HERMANSEN, B.D. (1986): Uruk: Et tidligt statssamfund i Mesopotamien. I: *Dagliglivet blandt guder og mennesker*. Carsten Niebuhr Institutet. København. Museum Tusulanums Forlag.
- JAYNES, J. (1976): *The origin of consciousness in the break-down of the bicameral mind*. Boston. Houghton Mifflin company.
- KATZENELSON, B. (1988): Evolution, antropologisk psykologi og kulturpsykologi. *Psyke & Logos*, 9, 9-22.
- KLIX, F. (1983): *Erwachendes Denken. Eine Entwicklungsgeschichte der menschlichen Intelligenz*. Berlin. VEB.
- LEAKEY, R & LEWIN, R. (1982): *Folket ved Søen*. København. Gyldendal.
- LEONTJEV, A. (1983): *Virksomhed, bevidsthed, personlighed*. USSR, Dansk oversættelse, Forlaget Progres.
- MAMMEN J. (1983): *Den menneskelige sans*. København. Dansk psykologisk Forlag.
- POLKINGHORN, D. (1989): *The role of narrative in postmodern human science*. Forelæsning søndag den 20 august 1989, ved 8. Human Science Research Conference i Århus.
- THOMSEN, E. (1985): *Menneskets oprindelse*. Århus. Niche.
- THUESEN, I. (1984): Hamrim-sletten: en sumerisk forpost. I: *Mellem Nilen og Tigris. Festskrift for Carsten Niebuhr instituttet*. København. Museum Tusulanums Forlag.